श्रीमन्महाराज
संस्कृत महापाठशाला पत्रिका

त्रैमासिकी

सम्पुटम् ५] जनवरि १९२९ [सञ्चिका १

सम्पादकः

एच्. योगनरसिंहार्यः, एम्. ए.,

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाध्यक्षः.

मैसूरु
राजकीय शाखामुद्रालये सम्मुद्रिता
१९२९

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

विषयसूचना

सूचना—द्वितीयतृतीयतुरीयाङ्काङ्किताः प्रबन्धास्तावदेषमीय विद्यागणपतिसभायामुपन्यस्ता इति ॥

सम्पादकीयसमितिः.

(अभिनवा)

१. श्रीमन्तः वि. सुब्रह्मण्यार्याः, बि.ए.
विश्रान्त मैसूरु विश्वविद्यालयाधिकारिणः(रेजिस्ट्रार्)

२. श्रीमन्तः अर्थशास्त्रविशारदाः, डाक्टर् आर्. शामशास्त्रिणः बि.ए., पि.एच्. डि., एं. आर्. ए. एस्. मैसूरु प्राच्यकोशागाराध्यक्षाः शासनविमर्शशाखाध्यक्षाश्च

३. श्रीमन्तः प्रोफेसर् डि. श्रीनिवासाचार्याः, एं.ए., मैसूरु महाराजाकालेज् संस्कृत प्रधानोपाध्यायाः

४. धर्माधिकारि महाविद्वान् ब्र. श्री. काशी शेषवेंकटाचलशास्त्रिणः

५. महामहोपाध्याय पण्डितरत्नं ब्र. श्री लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्याः महापाठशाला विशिष्टाद्वैत वेदान्त प्रधानोपाध्यायाः

६. महामहोपाध्याय विद्यानिधि ब्र.श्री. विरूपाक्षशास्त्रिणः महापाठशालायामद्वैतवेदान्त प्रधानोपाध्यायाः

७. महाविद्वान् ब्र. के. गोपालकृष्णशास्त्रिणः, महापाठशाला साहित्यप्रधानोपाध्यायाः

८. श्रीमन्तः एच्. योगानरसिंहार्याः, एं.ए., महापाठशालाध्यक्षाः (सम्पादकाश्च)

९. श्रीमन्तः एच्.एल्. हरियप्पार्याः, एं.ए., महापाठशालोपाध्यायाः

सूचना.

“ मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम् ”

इति नाम कश्चिन्महाप्रबन्धः आनुष्टुभश्लोकरूपेण संगृहीतः सर्वसिद्धान्तसारसंग्रहरूपः परस्सहस्रविषयविभक्तः महामहोपाध्याय पण्डितरत्नं इत्याद्यनेक विरुदाङ्कितैः श्रीमद्भिः लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्यैः प्रणीतः मुद्रितः प्रकाशितश्चास्ति । मूल्यमस्य (६) षट् रूपकाणि. प्रापणभृतिः पृथगेव.

उपलब्धिस्थानं—ग्रन्थकर्ता, मैसूरु.

विज्ञप्तिः

भो भो महाशयाः ! सहृदयाः ! सप्रश्रयमिदमिदानीं विज्ञापयामः—संस्कृतविद्याभिमानिनः पुरुषप्रवराः यं कंचन विषयमधिकृत्य संस्कृतभाषामयं अनतिसंक्षिप्तविस्तरं उपक्रमोपसंहारपरिकर्मितं कस्याप्यनुद्वेगकरं अचर्चितपूर्वं कालदेशदशानुगुणं प्रपञ्चोपकारकरं धर्माद्यविरुद्धं "जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति निर्वेदस्य "वीरा वाचैव केवलम्" इत्यपवादस्य वा प्रशमकरं प्रस्पष्टमुखविलासमुपन्यासं विलिख्य यदि प्रेषयेयुर्महान्तः, तेभ्यो महद्भ्यः समर्प्य अनन्तान् धन्यवादान् पत्रिकायामस्यां तमुपन्यासं पारयामः प्रकाशयितुम् ॥

यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारयेत् ॥
न ही दृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

संपादकस्य.

मूल्यप्रकारः

१. अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं अग्रिमं मूल्यं सार्धैकरूप्यकं प्रापणव्ययपृथक्कृतम्. (भारतमण्डले.)
२. विद्यार्थिनां पुनःएकरूप्यकम्. प्रापणव्यय पृथक्कृतम्.
३. विभिन्नदेशे सपादरूप्यद्वयम् (3 s.) प्रापणभृतिः पृथक्

पत्रिकाप्राप्तिस्थानम्,

एच्. योगनरसिंहार्यः,

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाध्यक्षः मैसूरु.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका.

प्रतिमासत्रयं प्रकटीक्रियमाणा.

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः"
(ईशोपनिषत्)

संपुट-५] जनवरि १९२९. [सञ्चिका-१

इच्छामीन विहारकच्छप महापोत्रिन् यदृच्छाहरे
रक्षावामन रोषराम करुणाकाकुत्स्थ हेलाहलिन् ।
क्रीडावल्लव कल्किवाहन दशाकल्किन् इति प्रत्यहं
जल्पन्तः पुरुषाः पुनन्तु भुवनं पुण्यौघपण्यापणाः ॥

वेणीसंहारम्

नेदमविदितं प्रायोऽखिलानामपि सुरभारतीरसरसिकानां पण्डितप्रकाण्डानाम् । यत् न्यभांत्सीत्तत्रभवान् "भट्टनारायणो" वेणीसंहारं नाम रूपकरत्नमिति । तत्रचेदमस्माकमस्मिन्नवसरे विचारपदवीमवतरति । यत्तत्रभवान्भट्टनारायणः स्वप्रतिभाप्रभावरचितं भारतप्रसिद्धमाण्डव्येतिवृत्तप्रतिपादकं नाटकं वेणीसंहारेति नाम्ना प्रथयामास । तच्च नाम सार्थकं वा नवेति ॥

प्रायः कवयो ह्यन्वर्थमेव नाम प्रयुञ्जते दृश्यस्य वा श्राव्यस्य वा काव्यस्येति न परोक्षं प्रेक्षावताम् । यथा कविसार्वभौमः कालि-

दासोऽपि चक्रे खल्वन्वर्थमेवाऽभिधामभिज्ञानशाकुन्तलमिति स्वीयनाटकस्य । दरीदृश्यन्ते खल्वेवमेव सर्वत्राप्यन्वर्थान्येव नामानि काव्यानाम् । अतोऽस्यापि नाटकस्याऽन्वर्थमेव नाम विहितं स्यात्कविनेति द्रढीयान्नो विश्वासः । अतस्तस्मिन्विषये यथामति विचार्येमां लेखनीमत्र व्यापारयितुमिच्छामः ॥

परिगृह्य वेणीसंहारं विचार्यमाणे बहुधा निर्वक्तुं पार्यते । तत्रतावत्प्रथमंवेणी संह्रियते (संक्षिप्यते) अत्रेति वेणीसंहारः । अथवा वेण्याः (द्रौपदीकेशरचनायाः) संहारः (संहरणम्) संयमनमिति यावत् । नाटकविशेषणत्वात्प्रकृते वेणीसंहारशब्दस्य नपुंसकत्वम् । दुःशासनविलुलितां वेणीं भीमः संयमितवानिति कथाभागः सुनिपुणं कविना प्रत्यपादीति युक्तमस्य नाटकस्य वेणीसंहारमिति नाम । कविनैवाविष्कृतोयं छन्द इति महदानन्दस्थानमस्माकम् । यथा—"स्त्यानपविद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्त व देवि भीमः, (अङ्कः-१ । श्लो २१) "बध्यते केशपाशस्ते" इति । (अङ्कः ६ । श्लो ६) एवमेव प्रकृतोपपादकानि प्रमाणान्तराणि कविनाऽऽविष्कृतानि वर्तन्ते । तथापि विस्तरभीरुभिरस्माभिरस्मिन्नवसरे नैवोदाह्रियन्ते तानि ॥

ननु संहारशब्दान्नाशस्य प्रतीतिर्भवति । नतुसंयमनरूपार्थस्य । निरुक्तार्थस्तूपसर्गबलादायातः । तस्मात्संहारशब्दान्नाशस्यैव द्रुतप्रतीतेस्तदनुरूपेण निर्वचनं युक्तमिति चेत्—वेण्या (दुःशासनविलुलितयाद्रौपदीकेशरचनया) संहारः (संग्रामेणकौरवादीनां नाशः) वेणीसंहारः तदुपवर्णनाद्वेणीसंहारमिति नाटकनाम । नाटकवाचितया वेणीसंहरशब्दस्य नपुंसकतेति न विस्मर्तव्यम् । कौरवप्रेरितेन दुःशासनेन सदसि कृतं स्वप्रेयस्या द्रौपद्या वेणीविलोलनमसहिष्णुः भ्राजिष्णु र्जिष्णुः भीमसेनः प्रतिज्ञाय विपक्षभूतानेतान्कौरवादीननाशयदितीति-

[illegible]ताशं कविः प्रतिपादितवानित्यतोऽस्य नाटकस्य वेणीसंहारमिति नाम सार्थकमित्युत्पश्यामः। अत्रापि कविसार्वभौमेनैवाविष्कृतं नियामकतया [illegible]मिमं प्रमाणं प्रदर्शयामः। यथा—"चंचद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य" (अङ्कः १, श्लो. २३) "स चास्या-[illegible]क्षमः" (अङ्कः ६, श्लो. ६) इति कविसमुदीरितानि नियामका-[illegible]णि मेधाविभिरनुसन्धेयान्यत्र ॥

अत्रेयमाशंकाऽवतरति। यत् वेण्या (निमित्तभूतया) संहारः (दुर्योधनादीनां नाशः) इत्यर्थरचनायां क्लिष्टकल्पनापत्तिः। सर्वेषामपि-वेणीसंहारमिति पदश्रवणान्नभवत्यजसा तृतीयातत्पुरुषस्योपास्थितिः। किंतु षष्ठीतत्पुरुषस्य। तथाहि प्रतियोगिनमाकांक्षमाणेन संहारेण सन्निहितैव वेणी प्रतियोगितया स्वीक्रियते। सन्निकर्षात् लाघवाच्च। नत्वसन्निहि-तानि दुर्योधनादीनि पदानि। गौरवात्। अर्थविप्रकर्षाच्च। अतः षष्ठीतत्पुरुष एव युक्त इति ॥

[illegible]तदनुरूपतया निर्वचनं क्रियते—

वेण्याः (भानुमतीप्रभृतीनां वेण्याः) संहारः नाशइति। नित्यानु-[illegible]वैरेण भीमसेनेन महति संग्रामे निहतेषु स्वपतिषु दुर्योधनादिषु भानुमतीप्रभृतिनां युवतीनां केशमुण्डनेनाऽवश्यं वेण्या नाशो भवतीति [illegible]मस्य नाटकस्य वेणीसंहारमिति नाम सार्थकमिति। सम-[illegible]: कवेरित्यत्र न विचिकित्सा पदमादधाति। यदाविष्कृतोऽय-[illegible] कविनैव वेणीसंहारमित्यनेन। तथाहि—सत्स्वप्यनेकेषु संयमन-[illegible]नादिषु शब्देषु अमंगलप्रतीतिजनकं संहारपदं प्रयुञ्जानः कवि[illegible] वेणीनाशरूपार्थोऽपि मया कटाक्षितः न केवलं केशसंयमनरूपार्थ [illegible]निपुणं स्वाकूतिमाविष्करोति। न विशिष्य वक्तुमवशिष्यतेऽ-[illegible]विषय इत्यन्यत्र लेखनीं व्यापारयामः ॥

ननु "भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः" यत्संहारशब्दान्नाशस्यैव द्रुतप्रतीतिकत्वमिति निरुक्तार्थो युक्तः। तथापि भीमेन द्रौपदीकेशसंयमनस्यैव प्रतिज्ञातत्वात् भानुमत्यादीनां वेण्या नाश इत्यर्थवर्णनेऽमंगलप्रतीतेश्च नाश इत्यर्थापादन मसमञ्जसम्। तस्मा द्रौपदीकेशसंयमनमित्येवार्थो युक्तः। तथापि द्रौपदीकेशसंयमनमित्यर्थवर्णने द्रुतप्रतीतनाशरूपार्थे परित्यागः। अप्रतीतसंयमनार्थकल्पनमिति गौरवमापतति। किं विधेयम्। "एकंसन्धित्सतोऽपरंप्रच्यवते" इति न्यायोत्रस्थानमूरीकरोति न किमपि कर्तुं शक्यते। उभयतः पाशा रज्जुः। अतः द्रुतप्रतीत नाशरूपार्थमपरित्यज्यामंगलप्रतीतिनिवृत्तिपूर्वकं केशसंयमनार्थप्रतीत्या सुमंगलप्रतिपत्तिर्यथा स्यात्तथार्थः स्वीकार्य इति चेत्—

वेणीसंहारपूर्वकं संहारः वेणीसंहारः इति मध्यमपदलोपी समासः। भानुमतीप्रभृतीनां स्त्रीणां वेणीसंहारपूर्वकं द्रौपद्या केशबन्धनमिति निर्वचने न द्रुतप्रतीत नाशरूपार्थपरित्यागः। द्रौपदीकेशबन्धनमिति प्रतीत्या च सुमंगलप्रतीतिश्चेत्यनवद्यम्। अत्रापि प्रकृतविषयस्य मनसि स्फुटतरसमारोहाय नियामकमेकमुपहारीकुर्मः। यथा—"अ इ भाणुमदि तुह्माणं अमुक्केसु केशहत्थेसु कधं अह्माणं देवीए केसा संजमीअन्ति। (अयि भानुमति युष्माकममुक्तेषु केशहस्तेषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्ते) इतिछाया॥

अयि प्रियपाठकाः! सुरभारतीप्रणयिनः! वयमिदानीं दर्शितार्थाः सर्वेप्यनवद्या इत्यत्राहत्य प्रमाणभूतं पद्यमेकमुल्लिख्यास्मात्व्यापारादुदास्महे॥

क्रोधान्धै र्यस्य मोक्षात्क्षतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि-
प्रत्याशं मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्तिवान्तःपुराणि।
कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणाम्
दिष्टया बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राज्ञां कुलेभ्यः॥

इति॥ (अंकः ६, श्लो. ४२)

वेदप्रामाण्यनिरूपणम्.

इह खलु सर्वोपि लोकः सुखं मे भूयात् दुःखं मे मा भूदिति सुखावाप्तिं दुःखनिवृत्तिं चापेक्षमाणः तत्तद्विषयाविशेषे प्रवर्तमानः वर्तत इति सुविदतमेव सर्वेषाम् ॥

तत्र तत्तदिच्छानुसारेण तत्तदुपायविशेषानुष्ठानेन तत्तदिष्टसिद्धिः दुःखनिवृत्तिर्वा नियमेन सभवत्येवेति तु न दृष्यते नापि न संभवत्येवत्यप्यनुभूयते । किन्तु कदाचित् कस्यचित्पुरुषस्य तदिच्छानुसारेण-तदुपायानुष्ठानेनेष्टसिद्धिर्भवति । कदाचित्तस्यैव तदनुष्ठानेऽपीष्टसिद्धि न भवति । एवं कस्याचिदिष्टसिद्धिः भवति । अन्यस्य न भवातीत्येवं भूयो वैचित्र्यं कार्येषूपलभ्यते ॥

उपलभ्यमानं चेदं कार्यवैचित्र्यं कारणे वैचित्र्यमन्तरा नोपपन्नं भवितुमर्हतीति तादृशं कारणं कीदृशमिति बुद्धिपूर्वकारिभिः पुरुषैरवश्यं विचारणयिम् । न हि विचारमन्तरेण तादृशार्थानिर्णयः स्वत एव भवितुमर्हति । तथात्वे सर्वस्यापि तादृशार्थनिर्णयस्य स्वत एव सत्वात् निर्णीततादृशार्थानुष्ठाने तत्फलसिद्धिरवश्यं स्यादेव न तु तथा फलसिद्धिः दृश्यते । अतः अज्ञातत्वात् आवश्यकत्वाच्च विचारणियमेव तादृशं असाधारणं कारणम् । यादृशकारणसत्वे नियमेन फलसिद्धिर्भवेत्. [illegible] च न भवेत् तादृशं कारणं कीदृशमिति विचारणायां अदृष्टमिति ब्रूमः । तच्चादृष्टं किंस्वरूपं किंप्रमाणकमिति विचारणयिम् ॥

न तावत् प्रत्यक्षादिप्रमाणैः तादृशमदृष्टमवगन्तुं शक्यम्। यद्यवगन्तुं शक्यं तर्हि सर्वेषामपि प्रत्यक्षादिभिरेव तदवगमसंभवात् सुलभतया तत्संपाद्येत। न तु तथास्ति॥

उक्तं चापस्तंबाचार्यैः धर्मशास्त्रे—न हि धर्माधर्मौ चरत आवां स्व इति। अस्यार्थः—धर्माधर्मौ पुरुषादिवत् वीथ्यां न चरतः—संचारं न कुरुतः। आवां स्व इति—वर्तावहे इति—स्वरूपं दर्शयित्वा न संचारं कुरुत इति। अतः प्रत्यक्षादिभिः अनवगम्यमानत्वात् अवश्यं विज्ञेयत्वाच्च कीदृशं तत्स्वरूपं किंच तत्र प्रमाणमिति विचारणायां सर्वज्ञो भगवान् जैमिनिराचार्यः स्वरूपं प्रमाणं चैकेनैव सूत्रेण सूत्रयामास-चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति। अत्र चोदनाशब्दः वेदपरः। लक्षणशब्दश्च प्रमाणपरः। तथाचायमर्थः—वेदरूपेण प्रमाणेन यत् कर्तव्यतया प्रतिपाद्यते स धर्मः॥

एतादृशधर्माधर्मपदाभिधेयत्वं पुण्यपापपरनामधेययोरदृष्टयोः तज्जनकीभूतयोश्च कर्मणोरवश्यमङ्गीकरणीयं न तु केवलं तार्किकादिवत् विहितकर्मजन्यस्य निषिद्धकर्मजन्यस्य च अदृष्टमात्रस्य धर्माधर्मपदाभिधेयत्वं। कुत इति चेत् श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे—

धर्मः स्वनुष्ठितः पुसां विष्वक्सेन कथासु यः।
नोत्पादयेद्यदिरतिं श्रम एव हि केवलम्॥

अस्यार्थः—यः अनुष्ठितः धर्मपदाभिधेयः अग्निहोत्रादिः विश्वक्सेनकथासु रतिं उत्पादयति स एव स्वनुष्ठितः—सुष्ठु—फलसाधनतया अनुष्ठितः। यश्च तत्रप्रीतिं नोत्पादयति तादृशः केवलं श्रम एव—वृथाचेष्टात्मक एव फलसाधनं न भवतीति यावत्। अनेन च अनुष्ठानयोग्यस्य क्रियाविशेषस्य धर्मपदाभिधेयत्वं ज्ञायते। एवं "धर्मः क्षरति कीर्तनात्" इत्यादिधर्मशास्त्रवचनानुसारेणादृष्टविशेषस्यापि धर्मपदाभिधेयत्वं प्रतीयते। कथमिति चेत् तत्रधर्मस्य कीर्तनेन नाशप्रतिपाद-

नात् अनुष्ठीयमानस्य च कर्मणः क्षणद्वयानन्तरं विनापि कीर्तनेन स्वत एव नाशात् कीर्तनजन्यनाशयोग्यमदृष्टमेव तत्रधर्मपदाभिधेय इति भाति एवं च क्रियायाः तज्जन्यादृष्टस्य च धर्माधर्मपदाभिदेयत्वं सुस्पष्टम् ॥

एतादृशं धर्माधर्मपदाभिधेयमेव पुण्यपापापरनामधेयं सकलकार्यसाधारणकारणं । अस्मिंश्च विषये पूर्वोक्तजैमिनीयसूत्रोक्तरीत्या वेद एव प्रमाणं प्रमाणमेव च तादृशो वेदः ॥

अत्र च कथं प्रमाण्यं वेदस्य? वेदो नाम वाक्यसमूहरूपग्रन्थविशेषः किल अयं च केनाचित्पुरुषविशेषेण कस्मिश्चित्काले निर्मितः उतानादिरित्यभ्युपगम्यते । उभयथापि दुर्घटं प्रमाण्यमिति ब्रूमः— कथमिति चेत् यदि पुरुषनिर्मित इतीष्यते तदा निर्मातुस्तादृशपुरुषविशेषस्य एतादृशादृष्टविषयकपरिज्ञानं केनप्रमाणेन संजातं । न तावत्प्रत्यक्षादिना । अदृष्टस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात् । यदि तादृशमहापुरुषस्य अदृष्टमपि प्रत्यक्षादिगोचरमुपेयते । प्रत्यक्षेण च बुध्वा [illegible]दृष्टविशेषं तत्प्रातिपादकं ग्रन्थं वेदाख्यं रचयामासेति चाभ्युपेयते [illegible] चैत्यबन्दनादिकमदृष्टसाधनमिति प्रतिपादयतो बुद्धवाक्यस्य [illegible]प्रत्यक्षमूलकत्वेन बुद्धाभिमतस्य प्रामाण्यं केन वार्येत । अतः वेद[illegible]तिपाद्यार्थपरिज्ञानाभावे अर्थं बुध्वा शब्दरचनेति न्यायेन वेदरचना [illegible]पादा भवति । पौरुषेयग्रन्थेषु हि महाभारतादिषु प्रतिपाद्यं पाण्ड[illegible]धादिरूपं प्रत्यक्षादिना बुध्वा ग्रन्थरूपेण रचमास भगवान् बाद[illegible]णः इति किल लोके प्रसिद्धिः । अतः प्रकृते वेदस्य पौरु[illegible] रचयितुः पुरुषस्य प्रमाणाभावेन प्रतिपाद्यार्थज्ञानासंभवात् तत्प्र[illegible] वेदस्य सुतरां दुर्घटं प्रामाण्यम् । यदि च प्रामाण्य लोभेन [illegible]पौरुषेयत्वमभ्युपगम्यते तर्हि शब्देषु प्रमाण्यसाधकत्वेन लोक[illegible] आप्तप्रणीतत्वस्याभावात् सुतरामप्रमाणत्वम् । न हि शब्द-

प्रयोक्तुराप्तत्वानाप्तत्वविचारमकृत्वा शब्दसामान्यस्य प्रामाण्यं प्रतियन्ति लौकिकाः । अतः वेदस्य पौरुषेयत्वे वा अपौरुषेयत्वे वा प्रामाण्यं अत्यन्तदुर्घटं इति चेदत्र वदामः ॥

तिष्ठतु तावत् वेदस्य पौरुषेयत्वविचारः । प्रथमं तावत् प्रमाणसामान्यस्य प्रमाणाप्रमाणत्वे किं स्वतः उत कारणान्तरेणेति विचारणीयम् । बहवः किलात्र विषये विप्रतिपन्नाः । तथाहि सांख्याः किल वदन्ति यत्र यस्य स्वाभाविकं सामर्थ्यं नास्ति न तत् तस्यान्येन साधयितुं शक्यं यथा जलस्य दाहसामर्थ्यं वह्नेर्वा सेचनसामर्थ्यमिति ॥

इदन्तु नानुमन्यन्ते तार्किकाः प्रामाण्याप्रामाण्ययोः परस्परविरुद्धयोः कारणाभावे स्वत एव अन्यतरनिर्णयो न सेत्स्यति अतः गुणवता कारणेन जायमानं प्रमाणं दोषावता जायमानमप्रमाणमिति प्रामाण्यं अप्रामाण्यं च पराधीनमिति तार्किका वदन्ति ॥

बौद्धास्तु इदं मतं दूषयन्ति—तथाहि यदि कारणगुणदोषावधाराणाधीनं प्रामाण्यमप्रामाण्यं च तदा तदवधारणात् प्राक् पूर्वमुत्पन्नं ज्ञानं निस्स्वभावं प्रसज्येत 'सर्वं हि ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वेति राशिद्वयेऽन्तर्भावयितव्यं तदुभयरहितं ज्ञानं किमात्मकं भवेदित्यादि युक्तिभिरिदं मतं दूषयित्वा स्वमतमेवं वर्णयन्ति—द्वयोः पराधीनत्वासंभवात् अप्रामाण्यमेव स्वतः प्रामाण्यन्तु पराधीनमिति ॥

इदं बौद्धमतमेवास्माभिर्दूषणीयं भवति । तदितरमतद्वयस्य पूर्वैरेव दूषितत्वात् । बौद्धमतरीत्या पराधीनमेव प्रामाण्यमिति नांगीकर्तुं युज्यते । यद्युत्पन्नमपि ज्ञानं विषयावधारणाय अन्यदेकं कारणान्तरमपेक्षते तच्च कारणान्तरं स्वविषयावधारणाय यदिकारणान्तरमपेक्षेत तदा अनवस्थाभयात् प्रामाण्यमेव सर्वत्र उच्छिद्येत । अतः प्रामाण्य-

चेदस्ति तत्स्वत एवेत्यंगीकर्तव्यम् । न हि शुभाशुभादिविषयनिवेदिकां ग्रामान्तरादागतां पत्रिकामुपलभमानाः पत्रिकार्थं सन्दिग्द्धं वा अप्रमाणमिति वा प्रतियन्ति । किन्तु पत्रिकादर्शनानुपदं प्रमाणत्वेनैव पत्रिकार्थं जानन्ति इति लोके प्रसिद्धम् ॥

अतः प्रामाण्यविषये प्रमाणानां न कारणापेक्षा । अप्रामाण्ये परं कारणमुपपादनीयम् । तच्च कारणं द्विविधं अर्थान्यथात्वज्ञानं कारणगतदोषज्ञानं चेति । तत्राग्निहोत्रादिकमदृष्टसाधनमिति वेदजन्यज्ञाने अर्थान्यथात्वज्ञानं तावत् अर्थस्य प्रमाणान्तरायोग्यत्वादेव नास्ति । कारणगतदोषज्ञानं परं शङ्काहम् । तच्च वेदात्मकशब्दस्य कर्तुरेवाभावात् कर्तृरूपकारणगतदोषः दूरापास्त इति निराकरणीयम् कुतो नास्ति वेदस्य कर्ता इति चेत्– कर्तरि प्रमाणाभावाादिति ब्रूमः । यदि कर्ता स्यात् भारतादिषु पौरुषेयग्रन्थेष्विवाविच्छिन्नपारंपर्येण स स्मर्येत । एवं स्मरणयोग्यस्य कर्तुः स्मरणाभावात् नास्ति कर्तेति प्रतीयते ॥

अन्यच्च यदि कर्ता विद्येत आवश्यकं हि तत्स्मरणम् न हि एवमादिविषयेऽनादरः मनागपि शंकितुं शक्यः । निरुपयोगेषु अन्धकूपादिषु किल कर्तृस्मरणस्यानादरः उपपन्नः । वेदस्य तु अनाद्यध्ययनपरंपरया स्वरवर्णादि विषयेऽत्यन्तमादरेण परिपाल्यमानस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वेन सर्वप्रमाणमूर्धन्यत्वेन च सर्वास्तिकजनपरिगृहीतस्य कर्तारि अनादरः न संभावयितुमपि शक्यते । कर्तृमहत्त्वज्ञानेन किल कर्तृमत्सु ग्रन्थेषु प्रेक्षावतां महानादरः । यथाभारतादिषु कालिदासादिग्रन्थेषु च । अतः अवश्यं स्मरणीयस्य कर्तृः अस्मरणात् अन्यस्य च कर्तृसद्भावसाधकस्य प्रमाणस्याभावात् अपौरुषेय एव वेदः इदानीमिव सर्वदापि गुरुशिष्यपरंपरया अध्ययनपरंपरयैव ग्राह्यो वर्तते । अतश्च कारणदोषस्यापि असंभावितत्वात् अप्रामाण्यकारणाभावेन स्वतःप्राप्तं प्रामा-

ण्यं वेदस्य निरपवादं तिष्ठतीति तादृशवेदेन प्रमाणमूर्धन्येन प्रतीयमानयोः पुण्यपापयोः सर्वकार्यसाधकबाधकत्वसंभवात् तादृश पुण्यपापज्ञानपुरस्सरं पुण्यानुष्ठानेन पापपरिहारेण च तत्तदिष्टोद्देशेन श्रेयोऽर्थिभिः तत्तद्विषये प्रवृत्तिः करणीया ॥

एवं रीत्या क्रियमाणा प्रवृत्तिः नियमेन सफला भविष्यति । अतः सर्वैरास्तिकशिरोमणिभिः अदृष्टमपि सहकारितया संपाद्य तत्तदुपायानुष्ठानेन तत्तत्फलं संपादनीयमिति संक्षेपः ॥

ओं तत्सत्.

ब्रह्मसूत्रसारार्थः.

शुद्धानन्दोरुसंविद्युतिबलबहुलौदार्यवर्यादिदेहं
चिंतासंतापलेपोद्भव मृतिमुखराशेषदोषातिदूरम् ।
सद्भिर्वैराग्यभक्तिश्रुतिमतिनियतध्यानजज्ञानयोगात्
गम्यं वंदे मुकुंदाभिधमलममलं ब्रह्म वेदान्तवेद्यम् ॥

इह किल गतसारसंसारपारावारपारं जिगमिषतां निरंतरनिरंतरायस्वस्वरूपपरमसुखानुभवविभवमभिलषतामभ्यर्थनीयस्य श्रीपरिग्रहपरमानुग्रहस्य तदपरोक्षप्रेक्षामंतराऽनुदयात्तदर्थे यथावद्भगवत्स्वरूपमावेदयितुं प्रवृत्तानां निखिलनिगमानां यथावदर्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकानि ब्रह्मसूत्राणि रचयामास भगवान् बादरायणः ॥

तत्रेदमादिमं सूत्रम् अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । अत्र चतुरध्यायात्मकैतद्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रारंभणीयत्वोपयोगिब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यत्वं समर्थ्यते—

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।
प्रयोजनं च पंचैते प्रांचोऽधिकरणं विदु ॥

इत्युक्तरीत्याऽधिकरणशरीरमुच्यते । तद्विजिज्ञासस्वेतिश्रुतिविहिता ब्रह्मजिज्ञासाऽत्र विषयः कर्तव्या न वेति संदेहः उभयविधव्यापारदर्शनं संदेहबीजं न कर्तव्येति पूर्वः पक्षः जीवातिरिक्तब्रह्मणि मानाभावात् जीवस्य तु स्वप्रकाशत्वेनाहंधीसिद्धत्वेनासंदिग्धत्वान्न विषयत्वम् । अज्ञातः संदिग्धः विपर्यस्तो वा विचारविषयो भवति । ऐंद्रियकस्य जडस्य

निश्चितत्वेना अविषयत्वम् । अतीन्द्रियधर्मादिलक्षणस्त्वत्मा शास्त्रांतरादिनैव सिद्ध इति न सोपि विषयः । विषयाभावादेव प्रयोजनाधिकारिसंबंधाभावान्न ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । तत एव शास्त्रमनारंभणीयमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रयामास भगवानाचार्यः ॐ अथातोब्रह्मजिज्ञासेति ॥

यत्तावदुक्तं विषयाभावान्न जिज्ञासाकर्तव्येति तदनुपपन्नं । अनात्मजीवात्मनोर्विषयत्वानुपपत्तावपीश्वरस्य तदुपपत्तेः । अत्र यदुक्तं जीवव्यतिरिक्त ईश्वर एव नास्तीति तत्परिहाराय सूत्रकृता ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः । तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति जिज्ञासाविधायकश्रुतौ जिज्ञास्ये वस्तुनि ब्रह्मशब्दः श्रूयते । तेन च तत्सकलजीवजडात्मकात्मपंचकाद्विलक्षणमवगम्यते । बृहतेर्वृध्यर्थस्य खल्वेतद्रूपं । अथ कस्मादुच्यतेब्रह्मेति बृहंतो ह्यस्मिन् गुणा इत्यादि श्रुत्यंतरबलात् । योग्यतया वा ज्ञानानंदाद्यनंताप्राकृतकल्याणगुणपूर्णवस्तुवाचको ब्रह्मशब्दः अल्पगुणविशिष्टजीवभिन्नमीश्वरंगमयाति । स च संदिग्धत्वाद्विषयो भवति ॥

नन्वथाप्यत्र कथं निर्णेतुं शक्यते । अनेकार्थकब्रह्मशब्दप्रयोक्तुः सूत्रकारस्यायमेवाभिप्राय इत्यत्र ज्ञापकाभावादितिचेन्न । येनेदं शास्त्रं कृतं तेनैव भगवता कृष्णद्वैपायनेन पूर्वं विरचिते देवमीमांसाशास्त्रांते—सविष्णुराहहि । तं ब्रह्मेत्याचक्षत इति निरंतरसूत्रद्वयेन विष्णुर्ब्रह्मेतिस्फुटमुदित इति स एवात्र जिज्ञास्य इति सूत्रकर्तुरभिप्राय इति निश्चीयते ॥

जिज्ञासा च श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा । श्रवणं उपदेशजन्यवाक्यार्थज्ञानं, मननं युक्तिभिरनुचिंतनं, निदिध्यासनं स्वयोग्योपासना—

श्रुत्वा मत्वा तथौ ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ ।
संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम् ॥
आत्मावाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः ।

इत्यादि प्रमाणानुरोधेन निरुक्तब्रह्मसिज्ञासया भगवदपरोक्षज्ञानं जायते । तेन च भगवत्प्रसादः ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।

इत्यादेः । तेन च मोक्षः संपद्यते । स एव पुरुषार्थप्रवरः ॥

धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एवहि ।

नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतेत मतिमान् नरः ॥ इत्यादेः ।

यस्यप्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यतेनापरेण ।

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः ब्रह्मजिज्ञासा भगवत्साक्षात्कारतत्प्रसाद मोक्षाणामंगांगिभावोऽवगम्यते । शांतोदांत इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण शमादिगुणशाली इहामुत्रविरक्तः गुरुदेवताभक्तः मुमुक्षुः ब्रह्मजिज्ञासायामाधिकारीति निश्चीयते । तथाच अथ पूर्वोक्तशमदमाद्यधिकारसंपत्यनंतरं अतः उक्तप्रणाड्या जिज्ञासाजन्यसाक्षात्कारजन्यप्रसादद्वारा मोक्षरूपप्रयोजनसत्वात् ब्रह्मणः गुणपूर्णस्य विष्णोः जिज्ञासा विचारः कर्तव्येति शेषः । इत्थं च विशिष्टाधिकारिकमोक्षफलकजीवान्यविष्णुधर्मिकगुणपूर्णत्वादिप्रकारकविचारः कर्तव्य इति फलितार्थः ॥

वक्ष्यमाणमेव सर्वसूत्रार्थं श्रोतृशेमुष्यनुकूलनायादौ संगृह्यकथयितुमप्येतानि सौत्रपदान्यनुसंधेयानि---ब्रह्मपदेनाद्यद्वितीयाध्यायद्वयार्थः सूचितः वक्ष्यमाणरीत्या सर्वेषांशब्दानां भगवति समन्वयसमर्थनेन गुणपूर्णत्वमेवाद्याध्यायफलितार्थः । तत्र युक्तिविरोधः समयाविरोधः श्रुतिविरोधः न्यायोपेतश्रुतिविरोधश्चेति चतुर्विधविरोधः स्फुरति । तैः समन्वयेनिरोधिते गुणपूर्णत्वासिध्याभगवान् दोषवानपि स्यादित्यापतति । तत्परिहायप्रवृत्ते द्वितीयेऽध्याये युक्तिनामाभासत्वस्य समयानामप्रामाण्यस्य विरुद्धतयाप्रतीयमानश्रुतीनामर्थांतरपरत्वस्य च समर्थनेन विरोधे परिहृते

भगवतो निर्दोषत्वं सिध्यति । गुणपूर्णत्वादेव दोषवर्जितत्वम् । प्रच्युतोशेषदोषैः सदा पूर्तित इत्याचार्योक्तेः । तथाच गुणपूर्णत्वाभिधायकसौत्रब्रह्मशब्धेनाध्यायद्वयार्थः सूचितः अथजिज्ञासापदाभ्यां तृतियाध्यायार्थः सूचितः तत्र वैराग्यभक्त्युपासनादिसाधनानां क्रमेणमोक्षसाधनत्वसमर्थनात् । अतःशब्देन तुरीयाध्यायार्थः सूचितः । तत्र कर्मक्षय, उत्क्रांति, मार्ग, आनंदानुभवरूपज्ञानफलस्य समर्थनात् । तथाच विषयादिसद्भावात् ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्या तदर्थं शास्त्रमारंभणीयमिति सिद्धम् ॥

ननु निर्णायकाभावाद्देवमीमांसासूत्रांतभागस्य बादरायणरचितत्वं नाभ्युपगम्यते । योगवृत्याहि ब्रह्मशब्दस्य विष्णुपरत्वमुक्तं । बृहजातिजीवकमलासन शब्दराशिष्विातिमानेन जीवे रूढोयं ब्रह्मशब्दः योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वात् मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । तथाच जीव एवेदं ब्रह्म । तस्यनिश्चितत्वेनाविषयत्वान्न ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति पूर्वपक्षपरिहाराय प्रवृत्तं जन्माद्यस्य यत इति सूत्रम् । अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य सर्वजगतः जन्मादि उत्पत्ति स्थिति संहार नियमन ज्ञानाज्ञान बंधमोक्षाः यतः यस्मात् भवंति तदिति शेषः कार्यः तत् । ब्रह्मेति सूत्रार्थः ॥

यतोवा इमानि भूतानि जायंत इत्यादिपूर्ववाक्यप्रकृतं वस्त्वधिकृत्य तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति तस्य जिज्ञास्यत्वं ब्रह्मत्वं च प्रतिपादितं तथाच जिज्ञासाविधायकश्रुतौ जिज्ञास्ये ब्रह्मणि जगज्जन्मादिकारणत्वमुच्यते तच्चजीवे बाधितमिति मुख्यामपि रूढिं परित्यज्य योगार्थ एवाश्रयणीयः । तथाच ॥

अहं सर्वस्य प्रभवः सर्वस्य चाहं हृदिसन्निविष्टः ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं तेषामहं समुद्धर्ता बुद्धिर्ज्ञानसंमोहइत्याद्यनेकप्रमाणवचनानुसारेण जन्माद्यष्टकर्तृत्वस्य विष्णावेव संभवात्स एव जगत्कर्ता जिज्ञास्यः ब्रह्मशब्दवाच्यश्चेतिसिद्धम् ॥

ननु कार्यत्वाद्यनुमानेन हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याद्यागमैश्चा-न्येषामपि जगत्कारणत्वादिकमवगम्यत इति जन्मादिकारणत्वरूपलक्षण-स्यातिव्याप्तत्वेनाव्यावर्तकत्वात्पूर्वोक्तमयुक्तमिति शंकापरिहाराय—शास्त्र-योनित्वात् तत्तुसमन्वयादिति सूत्रद्वयं प्रवृत्तं। कारणं नानुमानगम्यं तस्य शास्त्रमात्रवेद्यत्वात्। वेदादिशास्त्रेषु विष्णोरन्येषां जगत्कारणत्वाद्यभिधाय-कतयाप्रतीयमानवचसां वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्यः योदेवानांनामधा एक एव तावा एताः सर्वा ऋचः सर्ववेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राण-एव प्राणः प्रणयनादेषः साधुत्वात्सन् हरिः स्मृत इत्याद्यनेकप्रमाणपर्या-लोचनया श्रुतितात्पर्यनिर्णायकोपक्रमादिलिंगसंघेन च विचार्यमाणे कारणत्वेन कृत्स्नशास्त्रमुख्यप्रतिपाद्यं वस्तु विष्णूवाख्यं ब्रह्मैवेति समर्थितं॥

ननु यतोवा चो निवर्तन्ते अशब्दामित्यादिना केनापि शब्देना-वाच्यस्य परब्रह्मणः सर्वशास्त्रमुख्यप्रतिपाद्यत्वं स्तन्यपानासमर्थस्य शिशो-श्चणकभक्षणवदत्यंतासंभावितमिति पूर्वपक्षपरिहारायप्रवृत्तं—इक्षतेर्नाशब्द-मिति सूत्रं। तत् ब्रह्म अशब्धं न शब्दावाच्यं न भवति कुतः इक्षतेः ज्ञानविषयत्वात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति श्रुतौ ब्रह्मणः ज्ञानवि-षयत्वमुच्यते नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयंतीत्यादिना प्रत्यक्षा-नुमानावेद्यस्य इक्षणं शब्दवाच्यत्वमन्तरा न संम्भवतीति ब्रह्मणः वाच्य-त्वसिद्धिः संभवति। साकल्येनावाच्यत्वपरापूर्वपक्षश्रुति रिति न विरोधः॥

ननुकथमेतदुपपद्यते प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वादित्याशंकापरिहारा-याध्यायशेषः प्रवृत्तः। चतुर्ष्वपि पादेषु भगवदन्यत्रप्रसिद्धानां हरावन्यत्र च प्रसिद्धानामपि शब्दानां बलवच्छ्रुति लिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानामपि शब्दानां च नामलिङ्गभेदेनोभयविधानामुक्तानां शब्दानां गुणिसामान्य-वाचकत्वगुणवाचकत्वा धिदेवगतत्वाधिभूतगतत्वाध्यात्मगतत्वाधिवेदग-तत्वाद्यवछेदकधर्मेण क्रोडीकृतानामनेकेषां शब्धानां परमात्मनि समन्वन्व-

यः समर्थ्यते। सूत्रस्याल्याक्षरत्वेन सर्वशाखानिर्णयायोगात्सजातीयशब्दोपलक्षकत्वं सूत्रघटकानंन्दमयादिसमन्वेतव्यशब्दानामङ्गीकार्यं। केषांचिदिन्द्रादिपदानां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कलयरूपमहायोगेन विद्वद्रूढ्या च भगवत्परत्वं केषांचिद्दुःखि बद्ध—अवरादि शस्दानां प्रवृत्तिनिमित्तदुःखबन्ध—अवरत्वादिधर्माणां भगवत्यभावेपि अन्यत्र गतानामेषां भगवदधीनत्वेन भृत्यगतजयपराजययोः राजाधीनत्वेन राजाजयीत्यादिवत् भगवत्परत्वं संभवतीति समर्थितं ॥

कर्मकालक्रमदेशआधिकारिसाधनाद्यवश्यविज्ञेयविषयप्रतिपादकानां निखिलनिगमानां परब्रह्मप्रतिपत्त्यंगचित्तशुद्धिसंपादककर्मस्वरूप निष्पादकवस्तुबोधकत्वात्परब्रह्मण्येव तात्पर्यमित्याभिहितं ॥

तथाच ब्रह्ममीमांसाशास्त्रोदाहृतन्यायानुसंधानानुगृहीतागमतत्वार्थज्ञानपूर्वकमधिकारी निरुक्तसाधनं महता प्रयत्नेन संपाद्य भगवत्प्रसादेनानुगृहीतमात्यंतिकानिष्टनिवृत्तिविशिष्टपरमसुखानुभवविभवरूपमनल्प — स्थिरं कैवल्यमासाद्य यथाकामं विहरतीतित्यतो ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति द्वैतमतरीत्या सूत्राणामाशय इति शम् ॥

होलवनहळ्ळि शेषाचार्यः.

भगवधाराधनम्.

भूः पादौ यस्य नाभिर्वियदसुरनिलश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे
कर्णावाशाश्शिरोद्यौर्मुखमपि दहनो यस्य वास्तेयमब्धिः ।
अन्तःस्थं यस्य विश्वं सुरनरखगगोभोगिगन्धर्वदैत्यैः
चित्रं रंरम्यते तं त्रिभुवनवपुषं विष्णुमीशं नमामि ॥

कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।
वचोविन्यासवैचित्र्यमात्रमत्र विमृश्यताम् ॥

उपोद्धातः.

इहेदानीं खलु जगति त्रिविधाः पुरुषास्समुपलभ्यन्ते । तत्राद्याः केवलैहिकसुखतत्पराः तादृशसुखानुकूलविद्याशिल्पवाणिज्यादिव्यापारनिरताः भूयांसः पुरुषाः । ततश्चाल्पाः कतिचन ऐहिकामुष्मिकोभयविधसुखाभिलाषिणः तदनुगुणवैदिकलौकिकोपायनिरताः तदनुकूलसंस्कृतप्राकृतविद्याविशारदाश्च सन्ति, ते द्वितीयाः । तृतीयाः पुनस्ततोप्यल्पीयांसः केचनामुष्मिकैकपरायणाः सर्वविधविषयविरक्ताः ब्रह्मपराः ब्रह्मनिष्ठाः प्रपञ्चोपशममेवाकांक्षमाणाः सन्यासिनः ऋषय श्चेति ॥

अथच या पुनरिदानीमुपलभ्यमाना संस्कृतविद्या चतुर्दशविद्यास्थाना श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिमयी तदनुरोधिन्यपि साहित्यविद्या तस्यां तार्तीयीककोटिप्रविष्टानामेवाधिकारः । ततश्च संस्कृतविद्या प्रपंचोपशमोद्देश्यवती सर्वविनाशिनी लोकसन्तानकारिभिरनुपादेया

सर्वविधलौकिकव्यापारप्रतिरोधिनी आलस्यप्रदायिनीत्यादिना विलेखन-विदूरेण प्रकारेणाद्यापि महान्तः पुरुषप्रवराः विद्यास्थनाधिकारिणः संस्कृतविद्याभिमानशालिनोपि मुक्तकण्ठं कथयन्नि ॥

अत्र किमयमधिकारिविभागः तदुपायविभागः तदनुष्ठानविभागश्च समुचितः पारमार्थिकः? आहोस्वित् सर्वत्रानुगतं किञ्चित्तत्त्वमस्तीति विप्रतिपत्तौ सर्वसामरस्यं विशदयितुमस्माकमेषप्रक्रमः । तथा–– सैषा संस्कृतविद्या परमार्थतः लोकस्यैवोपकारिणीतीममंशमपि विशदयामः ॥

वैदिको धर्मः.

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
(पराशरः) ॥

इह किल प्रपञ्चे सकलमपि वस्तुजातं प्रतिक्षणं परिणममानमन्यथान्यथा व्यवतिष्ठते इति सर्वानुभवसिद्धम् । तदनुरोधेन पुरुषाणामभिप्राया अपि विभिद्यन्ते इति न विवदितव्यम् । पुरुषाभिप्रायैकनिबन्धना धर्मपरिस्थितिरपि विचित्रेति विश्वो विजानाति । अत एव––

देशभेदात्कालभेदात्पुंभेदादन्यथान्यथा ।
पर्यवस्यति शास्त्रार्थ इत्याहुर्माधवादयः ॥

अतएवात्रैव भारतभूमौ धर्मतत्त्वे विकल्पाः बहवस्समुपलभ्यन्ते । वैदिकेपि च सिद्धान्ते नानाविधेषु विकल्पेषु कञ्चित् विकल्पं निदर्शयामः । पूर्वे हि वैदिकाः जैमिनिप्रभृतयः यागं दानं होममेव धर्मं व्यवास्थापयन् । (१–३–४) शाबरभाष्मम्––"गुरुरनुगन्तव्यः, तटाकं खनितव्यम्, प्रपा प्रवर्तयितव्या, शिखाकर्म कर्तव्यम्" इत्यादिषु गुरोरनुगमात्प्रीतो गुरुः अध्यापयिष्यति । प्रपास्तटाकानि च

परोपकाराय न धर्माय । गोत्राचिह्नं शिखाकर्म" इत्यादिनां उपकारो न धर्म इति निर्णीतमस्ति । दृष्टार्थत्वं च व्यवस्थापितमस्ति ॥

इदानीं पुनः परोपकार एव धर्म इति सिद्धान्तः । नात्र बहुवक्तव्यमपि किंचिदुच्यते—व्यासः—

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

इति ॥ मनुयाज्ञवल्क्यप्रभृतयोऽपि हि धर्मज्ञाः—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधः दशकं धर्मलक्षणम् ॥—(मनु.)

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥—(याज्ञ.)

अमार्गेण प्रवृत्तानां व्याकुलीकृतचेतसाम् ।
निवर्तकं धर्मशास्त्रं व्याधीनामिव भेषजम् ॥

इत्यादिना परोपकारपर्यवसायिन एवात्मगुणान् धर्मान् व्यजानन् । तत्रापि वर्णाश्रमाचाररूपान् धर्मान् "दयादाक्षिण्यविनयाद्यन्वितो वृत्त-विशेष आचार इत्युक्तं भवति" इति पराशरमाधवीयनिर्णयेन आत्म-गुणेष्वेवान्तर्भूतान्विजानन्ति सर्वज्ञा व्याख्यातारः । तथा तपः प्रभृत-योऽपि धर्माः—

अहिंसा सत्यवचनं आनृशंस्यं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धीराः न शरीरस्य शोषणम् ॥

इति पराशरमाधवीयोदाहृत (१–६२) कूर्मपुराणवचनेन आत्मगुणेष्वे-वान्तर्भूता इत्यलम् ॥

ईश्वरस्वरूपं रूपं च.

ये पुनरिदानीं दार्शनिकेषु चार्वाकलोकायतादिपदव्यपदेश्यास्ते प्रायः पूर्वोक्तेषु त्रिविधेषु पुरुषेषु प्रथमामेव कोटिमाटीकन्ते। ते खलु लौकिकं पुरुषधौरेयं सर्वलोकाप्रयङ्करं दयादाक्षिण्यादिसकलशुभगुणसमेतं राजाधिराजानमेव परमेश्वरं प्राहुः। तदानुकूल्यप्रातिकूल्ये एव पुण्यापुण्ये। इममंशं परमवैदिकाः व्यासादयोऽपि—

अष्टाभिः लोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो नृपः।
महती देवता ह्येषा, नाविष्णुः पृथिवीपतिः॥
परोक्षा देवतास्सर्वा राजा प्रत्यक्षदेवता।
प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यत्र दृश्यते॥

इत्यादिना भङ्ग्यन्तरेणाभिप्रयन्ति॥

ये पुनः निरनुग्रहेश्वरवादिनः तेऽपीश्वरमनुजानन्तोऽपि तदुपासनेन परं औषधपान, पञ्चगव्यप्राशन, गङ्गास्नानादिना रोगपापतापादि परिहारवत् पापक्षयं मोक्षं च प्राहुः। नह्यत्रौषधस्य पञ्चगव्यस्य गङ्गाया वा निग्रहानुग्रहौ स्तः। तथेश्वरस्यापि। स्वभाववादोयं प्रायः। तथापि विहितानुष्ठानं निषिद्धवर्जनं च स्वरूपेणोपादेयमेवेत्येतेषां राद्धान्तः॥

ये च सानुग्रहेश्वरवादिनः परमवैदिकाः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादीनां परमेश्वराज्ञारूपतां विजानन्ति। अवगच्छन्ति ते हि परमेश्वरं सर्वज्ञं सर्वशक्तं परमकारुणिकं सर्वव्यापकं सर्वाधारं सर्वनियन्तारं किं बहुना—सकलकल्याणगुणाकरं समस्तदोषरहितमपि॥

तस्यचाद्यं मुख्यं रूपं विश्वम्। अत एव स विश्वरूपः। अत्र पुरुषसूक्तं—"सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादि। सहस्रनामस्तोत्रेऽपि प्रथमं नाम विश्वमिति। अन्वर्थवेदान्ताभिधानायां वाजसनेयिसंहि-

तोपनिषदि—"ईशावास्यमिदं सर्वम् ॥ इति ॥ गीतादिषु तु—

ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
सर्वस्यचाहं हृदि सन्निविष्टो, ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥
जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः ।
तेनाश्चर्यवरेणाहं भवता कृष्ण संगतः ॥ विष्णुपु ॥

इत्यादि प्रमाणजातमस्ति ॥

आराधनम्.

चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुः ।
अतस्तदानुकूल्यं वै कर्तव्यमिति निश्चयः ॥ (अहिर्बुध्न्य)
येन केनाप्युपायेन यस्यकस्यापि देहिनः ।
सन्तोषं जनयेत् प्राज्ञः तदेवेश्वरपूजनम् ॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यासि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इत्यादिभिश्शास्त्रैः परमेश्वरस्य प्रधानभूतं प्रियतमं च प्रपञ्चलक्षणं यद्रूपं तद्रूपोपकारकरणं लोकसेवाभिधानं समाराधनमेव भगवतः प्रियतममित्यवधार्यते ॥

नैव खल्वेतावता अर्चाविग्रहरूपाणां मन्दिरकरणोत्सवकरण-मालाकरणादीनां वैफल्यमाशङ्कनीयम् । तादृशीनां सर्वासाम पिसेवाना-मत्रैव विश्रमस्य श्रीभागवतादि सर्वशास्त्रसम्मतत्वात् । मुक्तिदशायाम-प्युभयविभूतिनाथस्य कैङ्कर्यकरणमेव हि परमः पुरुषार्थः । अत एवेदं-भगवद्वचनम्—

मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत् ।
तस्मान्मद्भक्तभक्ताश्च पूजनीया विशेषतः ॥ इत्यादि ॥

परिग्रातिशयः

अत एव महतामनुष्ठानमभिसंधिश्चेत्थमवगम्यते । इतिहाससमुच्चये—

प्रायशो मुनयस्सर्वे स्वात्मपोषणतत्पराः ।
द्वैपायनस्तु भगवान् सर्वभूतहिते रतः ॥
श्रूयतां सिंहनादोयमृषेस्तस्य महात्मनः ।
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ॥ इति ॥

श्रीभागवते रन्तिदेव वाक्यमू—

न कामयेऽहं गतिमीश्वराणा
मष्टर्धियुक्तामपुनर्भवं वा ।
आर्ति प्रपत्स्येऽखिलदेहभाजा
मन्तः स्थितो येन·भवन्त्यदुःखाः ॥ इति॥

बाह्यानामप्येष स्वभावः अस्मदीयैरनूद्यते । अनूदितमलंकारबुद्ध वाक्यं तन्त्रवार्तिके । यथा—

कलिकलुषकृतानि यानि लोके
मयि निपतन्तु विमुच्यतां हि लोकः ॥ इति ॥

भास्करभाष्योदाहृतं बद्धपद्यमिदम्—

आकाशस्य स्थितिर्यावद्यावदप्यवनेः स्थितिः ।
तावन्मम स्थितिः भूयात् लोकपापानि निघ्नतः ॥ इति ॥

तथा—अभिनयकाव्यकर्तारोऽपि महाकवय इममभिप्रायं वाचोयुक्त्या निरूपयन्ति । तथाहि नागानन्दनाटके चतुर्थेऽङ्के—

शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सद्म द्रुमाणामधः
शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दास्सहाया मृगाः ।
इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोयमेको वने
दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावन्ध्यैः वृथा स्थीयते ॥

इति ॥ अनेन लोकपरित्यागोऽनुचित इति स्फुटमवधार्यते ॥

अमुमेवार्थं हृदिनिधाय भगवद्यामुनाचार्यवर्या अपि स्तोत्ररत्ने एवमाहुः—यथा—

न देहं न प्राणान् न च सुखमशेषाभिलषितं
नचात्मानं नान्यत्किमपि तव शेषत्वविभवात् ।
बहिर्भूतं नाथ क्षणमपि सहे यातु शतधा
विनाशं तत्सत्यं मधुमथन विज्ञापनमिदम् ॥

इति ॥ अत्रशेषत्वपदेन हि कैंकर्यमेव विवक्षितम् ॥

अत एव भगवद्रामानुजाचार्यैः भगवद्गीताभाष्ये—९-३४, १८-६४. " यजनं नाम परिपूर्णशेषवृत्तिः " इत्यभिहितम् ॥ तथा नमः पदार्थोपि तादृश एवेति रहस्ये सुव्यक्तम ॥

तथा आश्वमेधिकपर्वणि—

रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टाऽनृतादिना ।
हिंसादिरहितः कायः केशवाराधनं त्रयम् ॥ इति ॥

काञ्चनमालीवाक्यम्—

धर्मं भजस्व सततं त्यज भूतहिंसाम्
सेवस्व साधुपुरुषान् जहि कामशत्रून् ।
अन्यस्य दोषगुणकीर्तनमाशु मुञ्च
सत्यं वदार्चय हरिं भज जन्मलाभम् ॥

इति ॥ एतेन यैषा दैवी संपत् आत्मगुणपूर्तिः तया लोकसेवैव परमं भगवदाराधनमिति सारतमोऽर्थः ॥

ऋणत्रयापाकरणम्.

"जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिः ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः ॥ इति ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः ॥ (मनु.)

ब्रह्मचर्यं नाम विद्याभ्यासः । स च दक्षादिभिः लोकानुग्रह पर्यवसायीति स्मृतः ॥ यथा —

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोभ्यसनं जपः ।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यः विद्याभ्यासो हि पञ्चधा ॥ इति ॥
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः" इतिमनुः ॥

ततश्च ज्ञानप्रदानपर्यन्तेनैव विद्याभ्यासेन ऋषिऋणमपाकृतं भवति ॥

यज्ञादिकमपि देवऋणापाकरणात्मकं लोकानुग्रहकरं, यथा—
त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः सहि सोमं पिबेत् द्विजः ।
प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
इति शान्तौ राजधर्मे दस्यूनामपि चोदितम् ॥

"देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः" इति हि निर्वचनम् । विस्तरस्त्वस्मदीये निमित्तवादे द्रष्टव्यः ॥

सन्ततिकरणलक्षणं पितृऋणापकरणं तु—(वाजिसनेयि ब्राह्मणे)— "तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकहितमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । सपुत्रवानास्मिन् लोके प्रतितिष्ठति" इति शातपथीयश्रुत्या न केवलं पुत्रोत्पा-

दनमात्रनिर्वर्त्यम् । किं तर्हि—अनुशासनपूर्वकलोकोपकारशिरस्कमित्येतत् विद्वद्भिदितम् ॥

पुष्पांजलिसमर्पणम्.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ गीता ॥

अस्य विवरणं श्रीभागवतम्—

पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
गन्धनिर्यासभस्मस्थितोकैः कामान्वितन्वते ॥
एतावज्जन्मसाफल्यं प्राणिनामिह जविताम् ।
प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेयआचरणं सदा ॥ इति ॥

अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः ॥
शान्तिः पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तथैवच ।
सत्यमष्टाविधं पुष्पं विष्णोः प्रीतिकरं भवेत् ॥

यत्करोमि यदश्नामि यज्जुहोमि ददामि यत् ।
यत्तपस्यामि भगवन् तत्करोमि त्वदर्पणम् ॥

ओ३ शम्.

विशिष्टाद्वैतम्.

विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त सम्प्रदायो निरूप्यते ।
कृते प्रसङ्गादन्योऽशः विमर्शकविपश्चिताम् ॥
सिद्धान्ताभिनिवेशेन नास्माकमयमुद्यमः ।
विरोधा बहवोऽनेन शाम्यन्तीति प्रकाश्यते ॥

यतिक्ष्माभृद्दृष्टं मतमिह नवीनं तदपि किं
  ततः प्रागेवान्यद्भवद् तदपि किं वर्णनिकषे ।
निशम्यन्तां यद्वा निजमततिरस्कारविगमात्
  निरातङ्काः टङ्कद्रमिडगुहदेवप्रभृतयः ॥

(यतिराजसप्ततिः)

विशिष्टाद्वैतम्.

अथास्य सम्प्रदायस्य विशिष्टाद्वैतमिति व्यवहारमूलं यथा—वेदार्थसंग्रहे—तत्त्वमसिवाक्यार्थविचारप्रकरणे—"तत्पदं जगत्कारणभूतं सर्वकल्याणगुणाकरं निरवद्यं निर्विकारमाचष्टे । त्वमिति च तदेव ब्रह्म जीवान्तर्यामिरूपं सशरीरजीवप्रकारमाचष्टे" इति दृश्यते ॥

तात्पर्यदीपिकायां श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतायां वेदार्थसंग्रहव्याख्यायां—"षड्विधतात्पर्यलिङ्गमद्वैतविषयमित्यवगतम् । तत्तु न निर्विशेषाद्वैतविषयम् । अपि तु विशिष्टाद्वैतविषयम्" इति दृश्यते ॥

श्रीभाष्ये महासिद्धान्ते श्रुतिघट्टे "सामानाधिकरण्यस्यानेकविशेषणविशिष्टैकार्थाभिधानव्युत्पत्त्या न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः" इति

दृश्यते ॥ श्रीभाष्यटीकायां सुदर्शनार्यैरेव विरचितायां श्रुतदीपिकायां—"एवं सति विशिष्टाद्वैतपरत्वे स्पष्टमुपक्रमोपसंहारादिलिङ्गसत्त्वम्" इति लिखितमस्ति ॥

श्रीभाष्ये—निवर्तकानुपपत्तिप्रकरणे—"तत्त्वमस्यादिवाक्येषु सामानाधिकरण्यं न निर्विशेषवस्त्वैक्यपरम्। प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्य" इति ॥ तथा—आनन्दमयाधिकरणे—"अनेकविशेषणविशिष्टैकार्थवाचित्वं समानाधिकरणपदानाम्। तत्त्वमसीतिसामानाधिकरण्ये तत्पदं जगत्कारणत्वादिविशिष्टं परमात्मानमाचष्टे। त्वामिति च तमेव सशरीरकजीवशरीरकमाचष्टे इति सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम्" इति ॥

एवं च सामानाधिकरण्य विवरण निबन्धनोऽयं व्यवहार इति सिद्धः भवति। तत्र तात्पर्यदीपिकायां श्रुतदीपिकायां च विशिष्टाद्वैतमिति पदं श्रूयते। श्रीभाष्यादिप्राचीनप्रबन्धेषु विशिष्टैक्यमिति श्रूयते। उभयोस्समानार्थकत्वेपि श्रीशङ्करभाष्यटीकासु रत्नप्रभादिषु—आरम्भणाधिकरणे—"शुद्धाद्वैतं स्वमतमुक्त्वा" इत्यादिव्यवहारात् "विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते" इति शास्त्रकृतां व्यवहाराच्च शुद्धपदस्य विशिष्टपदं प्रतियोगीति विशिष्टाद्वैतपदमेव श्रुतप्रकाशिकाचार्योपज्ञं व्यवहारविषयतया प्रसिद्धमासीदिति विजानीमः। अत एव पाराशर्यविजयारम्भे महाचार्यैः 'शुद्धाद्वैतविषयमिति परे। विशिष्टाद्वैतविषयमिति वेदान्तिनः" इति लिखितमस्ति ॥

अयमप्यपरो विशेषः—श्रुतप्रकाशिकायां महासिद्धान्ते भेदनिषेधनिरूपणप्रकरणे—"कार्यकारणनिबन्धनमैक्यं नाम अवस्थाद्वयापन्नाचिदचिद्वस्त्वेकत्वं, यथा रूपस्पर्शविशिष्टस्य घटस्य तादृशमृद्द्रव्येणैक्यम्। चिदचिदात्मकजगद्विशिष्टस्य निरतिशयबृहत्त्वविशिष्टस्य च ऐक्यं प्रका-

यैक्यम् । यथा नैल्यविशिष्टस्य उत्पलत्वविशिष्टस्यचैक्यम् । एवमुभयविधविशेषणविशिष्टधर्म्यैकत्वमैक्यशब्दार्थः । यद्वा—जगतः तत्प्रकारतैकस्वभावतया पृथगवस्थानासंभवात् तदन्तर्गतत्वं तेन प्रकारेणैक्यं न तु स्वरूपैक्यं, विशिष्टान्तर्भाव एव ऐक्यमित्यर्थः" इत्युक्तं दृश्यते ॥

ततश्च विशिष्टयोरद्वैतं विशिष्टाद्वैतमिति एका व्युत्पत्तिः विशिष्टे अद्वैतं विशिष्टाद्वैतमित्यपरा च व्युत्पत्तिरिति सिद्ध्यति । द्वितीया चेयं व्युत्पत्तिः नेहनानेत्यादिनिषेधवाक्यार्थदृष्ट्यनुगुणा । तत्प्रत्यनीकेत्यत्र-"उभयविधैक्यप्रत्यनीकनानात्वं निषिद्ध्यते इत्यर्थः" इति हि दृश्यते ॥

अपृथक्सिद्धिः.

श्रीभाष्ये—भेदाभेदनिरासप्रकरणे—"इयांस्तु विशेषः पृथक्स्थितिप्रतिपत्तियोग्या दण्डादयः, गोत्वादयस्तु नियमेन तदनर्हाः" इति ॥ तथा—"स्वनिष्ठानामेव हि द्रव्याणां कदाचित्काचित् द्रव्यविशेषणत्वे मत्वर्थप्रत्ययो दृष्टः दण्डी कुण्डलीति । न पृथक्प्रतिपत्तिस्थित्यनर्हाणां द्रव्याणां, तेषां विशेषणत्वं सामानाधिकरण्यावसेयमेव" इति ॥ तथा—"अतः परस्य ब्रह्मणः प्रकारतयैव चिदचिद्वस्तुनः पदार्थत्वमिति तत्सामानाधिकरण्येन प्रयोगः । अयमर्थो वेदार्थसंग्रहे-समर्थितः" इति ॥

मुण्डकभाष्ये—१–१–३ "इह तु जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपतो भिन्नयोः केनचिदाकारेणाभेदो वक्तव्यः । स क इति विचारे 'अपृथक्सिद्धाविशेषणत्वं' इति सहस्रकृत्वोऽभ्यस्तापृथक्सिद्ध्यैक्यमेव भाष्यकृदभिमतमिति प्रतीयते । सिद्धिर्नाम स्थितिः प्रतिपत्तिश्च । पृथक्सितिप्रतिपत्त्ययोग्यः" इति भाष्यादि ग्रन्थेषु बहुशः व्यवहारदर्शनात् । स्थितिप्रतिपत्त्योरैक्यं अवयवावयविजातिव्यक्तिगुणगुणिस्थलेषु पृथक्स्थितिप्रतिपत्त्योरभावादवसीयते । 'पृथक्प्रतिपत्तिकार्याणामेव पृथगुत्पत्त्यादिक-

मपेक्षितम्' इत्यादि श्रुतप्रकाशिकाग्रन्थपर्यालोचनायां यस्योत्पत्ति-विनाशापक्षयसत्तादिकमाश्रयोत्पत्त्यादिनैव व्यवह्रियते तत्तदपृथक्सिद्ध-मिति ततश्च विकृतेः प्रकृतिसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वात् अभिन्नसत्ताक-कारणत्वमुपादानत्वं, तदेवचात्मत्वम् ॥

न च प्रपञ्चस्य ब्रह्मसत्तातिरिक्तसत्ताभावे मिथ्यात्वं स्यादिति वाच्यम् । यथा गुणगतजात्यनभ्युपगन्तृमते रूपादौ सद्बुद्धेः द्रव्यगत-सत्ताविषयत्वेऽपि न रूपादिमिथ्यात्वम्, यथा वा द्रव्यगतगुणादिषु द्वित्वैकत्वादिसंख्याप्रतीतेः द्रव्यगतसंख्यानिर्वाह्यत्वेऽपि रूपादिगतसंख्या प्रतीतेर्न भ्रान्तित्वं, यथा वा सिद्धान्ते घटत्वाद्यवस्थायाः मृद्द्व्यापेक्षया उत्पत्तिस्थितिसत्तानां पार्थक्याभावेऽपि न तत्रोत्पत्तिस्थितिसत्ताप्रतीतेः भ्रान्तित्वं, एवं प्रपञ्चगतसत्ताप्रतीतेः ब्रह्मसत्तानिर्वाह्यत्वेऽपि न तत्सत्त्व-प्रतीतेः भ्रान्तित्वं न वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम्" इति लिखितमस्ति ॥ ततश्चापृथक्सिद्धविशेषणवाचिपदस्य विशेष्यपर्यन्तत्वलक्षणापर्यवसानवृ-त्त्या सर्वसामानाधिकरण्योपपत्तिरिति संक्षेपः ॥

अपर्यवसानवृत्तिः.

श्रीभाष्ये निवर्तकानुपपत्तिप्रकरणे तत्त्वमसिवाक्यार्थविचारे — "जातिगुणयोरिव द्रव्याणामपि शरीरभावेन विशेषणत्वेन गौरश्वो मनुष्यो देवो जातः कर्मभिरिति सामानाधिकरण्यं लोकवेदयोर्मुख्यमेव दृष्टचरम् । जातिगुणयोरपि द्रव्यप्रकारत्वमेव खण्डो गौः शुक्लः पट इति सामाना-धिकरण्यनिबन्धनम् । मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डानामपि आत्मनः पदा-र्थतयैव प्रकारत्वात् मनुष्यः पुरुषः षण्डो योषिदात्मा जात इति सामानाधिकरण्यं सर्वत्रानुगतमिति प्रकारत्वमेव सामानाधिकरण्यनिब-न्धनम् । न परस्परव्यावृत्ता जात्यादयः । स्वनिष्ठानामेव हि द्रव्याणां कदाचित् क्वचिद्द्रव्यविशेषणत्वे मत्वर्थप्रत्ययो दृष्टः दण्डी कुण्डलीति ।

न पृथक्प्रतिपत्तिस्थित्यनर्हाणां द्रव्याणाम् । तेषां विशेषणत्वं सामानाधिकरण्यावसेयमेव ॥

मनुष्यादिशरीराणामप्यात्मैकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वं तत्प्रकारत्वं च जात्यादितुल्यम् । एतदेव हि गवादिशब्दानां व्यक्तिपर्यन्तत्वे हेतुः ॥

आत्मप्रकारभूतस्यैव शरीरस्य पदार्थविवेकप्रदर्शनाय निरूपणात् निष्कर्षकशब्दोऽयं शरीरादिशब्दः । यथा गोत्वं शुक्लत्वं आकृतिः गुणः इत्यादिशब्दाः । अतो गवादिशब्दवत् देवमनुष्यादिशब्दाः आत्मपर्यन्ताः । एवं देवमनुष्यादिपिण्डविशिष्टानां जीवानां परमात्मशरीरतया तत्प्रकारत्वात् जीवात्मवाचिनः शब्दाः परमात्मपर्यन्ताः । अतः परस्य ब्रह्मणः प्रकारतयैव चिदचिद्वस्तुनः पदार्थत्वामिति तत्सामानाधिकरण्येन प्रयोगः । अयमर्थः वेदार्थसंग्रहे समर्थितः" इत्युक्तमस्ति ॥

एवं च पदानां वृत्तिः द्वयी पर्यवसिता अपर्यवसिता चेति । आद्या लौकिकी । अनन्तरा वैदिकी । सा वेदान्तश्रवणेन व्युत्पाद्यते । श्रवणविधुराः जनाः लौकिक्या व्यवहरन्ति । प्रह्लादिवामदेवादिव्यवहारस्तु वेदान्तव्युत्पत्तिमूल इति सिद्धं भवति ॥

आनन्दमयाधिकरणे—प्रकारवाचिनां शब्दानां प्रकारिण्येव पर्यवसानात् शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यवसानं न्याय्यम् । प्रकारो हि नाम इदमित्थमिति प्रतीयमाने वस्तुनि इत्थमिति प्रतीयमानोंशः । तस्य तद्वस्त्वपेक्षत्वेन तत्प्रतीतेस्तदपेक्षत्वात् तस्मिन्नेव पर्यवसानं युक्तमिति तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दः तस्मिन्नेव पर्यवस्यति । अत एव गौरश्वो मनुष्य इत्यादिप्रकारभूताकृतिवाचिनश्शब्दाः प्रकारिणि पिण्डेऽपर्यवस्यन्तः पिण्डस्यापि चेतनशरीरत्वेन तत्प्रकारत्वात् पिण्डशरीरकचेतनस्यापि परमात्मप्रकारत्वाच्च परमात्मन्येव पर्यवस्यन्तीति सर्वशब्दानां परमात्मैव वाच्य इति परमात्म-

वाचिशब्देन सामानाधिकरण्यं मुख्यमेव। यस्य पदार्थस्य कस्य चित्पदार्थतयैव सद्भावस्तस्य तदपृथक्सिद्धिस्थितिप्रतीतिभिः तद्वाचिनां शब्दानां स्वाभिधेयविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् धर्मान्तरविशिष्टद्रव्यवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यं युक्तमेव ॥

अयं भावः—सिद्धिस्सत्ता प्रमाणसंबन्धयोग्यत्वरूपा। स्थितिः तदनुवृत्तिः। अपृथक्छब्दः सिद्ध्यादिसाधारणः। प्रतीति शब्देन अपृथक्प्रतीतेः स्वतः प्राप्तत्वं विवक्षितम्। प्रकारतैकस्वभाववस्तुवाचिशब्दत्वं मत्वर्थप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकम्। तत्रापि निष्कर्षकशब्दान्यत्वे स तीति विशेष्टव्यम्॥

सैषाऽपर्यवसाना वृत्तिः कुमारिलश्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे वाक्यार्थविषयेऽङ्गीकृता। यथा—

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेषु पदानि नः।
तन्मात्रावसितेष्वेषु पदार्थेभ्यः स गम्यते॥
अशब्दश्चापि वाक्यार्थे न पदार्थेष्वशाब्दता।
वाक्यार्थस्येव नैतेषां निमित्तान्तरसंभवः॥ इति॥

अत्र न्यायरत्नाकरे पार्थसारथिमिश्राः प्राहुः। यथा—सति पदार्थानां शाब्दत्वे तद्द्वारेणास्ति वाक्यार्थस्यापि शब्दप्रतिपाद्यत्वं, तथा च तत्परत्वाच्च शब्दानां शाब्दत्वं सिद्ध्यति। वाक्यार्थे हि शब्दानां तात्पर्यं न पदार्थेषु, तेषां प्रमाणान्तरसिद्धत्वात्, अतो यद्यप्यभिधाव्यापारः पदार्थेष्वेव पर्यवसितः। तथापि तात्पर्यव्यापृतेः अपर्यवसितायाः वाक्यार्थपर्यन्तत्वात् तात्पर्ये शब्दस्य प्रामाण्यात् सिध्यति शब्द प्रमेयतया वाक्यार्थस्य शाब्दत्वमिति॥

इदमेवापर्यवसानवृत्तिव्यवहारे निदानं स्यादित्युत्प्रेक्षामहे॥

बादरायणः वेदव्यासः

अपिचेदमपरं चिन्त्यते—शारीरकं शास्त्रमिदं बादरायणाचार्य प्रणीतमिति संप्रदायः । श्रीमति शांकरे भाष्ये अन्तिमसूत्रावतरणिकायां "इत्यत उत्तरं भगवान् बादरायण आचार्यः पठति" इति स्फुटं दृश्यते ॥

तथा भास्करीयेऽपि भाष्ये (२४९. पु) न शक्यते वचनशतेनापि वस्तुतत्त्वमन्यथाकर्तुम् । "मनसैतान् कामान्, ब्रह्मगमयति" इति प्राप्तिपरा, न भेदप्रतिपादनपरा इति मत्वाऽऽह भगवान् बादरायणः—अनावृत्तिश्शब्दादिति ॥

श्रीभाष्ये श्रीमध्वभाष्ये इतरेषूपलभ्यमानेषु भाष्येषु च भगवान् बादरायण एव सूत्रकर्तेति स्पष्टमेव स्थितम् ॥

स च भगवान् बादरायणाचार्यः कृष्णद्वैपायनापरनामा भगवान् वेदाचार्यो वेदव्यास एव वा? अहोस्विदन्य एव वा इति कश्चिद्विशयस्समुन्मिषति । विशिष्टाद्वैतादिसंप्रदाये अभेदपक्ष एव परिगृहीतः प्रतिष्ठापितश्च—पाञ्चरात्राधिकरणे । मङ्गलपद्य एव "पाराशर्यवचस्सुधाम्" इत्यभिहितं, तदप्येतादृशशङ्काविधूननायैवेति तत्त्वम् ॥

श्रुतप्रकाशिकायां तु पाराशर्यपदव्याख्यानावसरे "स होवाच व्यासः पाराशर्यः" इति श्रुतिप्रसिद्धः । तस्यैव बादरायणसंज्ञत्वं विवक्षितम् । यथोक्तं महर्षिभिः—

द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम् ।
पराशरात्सत्यवती लेभे पुत्रं परंतपम् ॥

इति । यद्यपि ऋष्यन्तरेऽप्यस्ति बादरायणशब्दप्रयोगः । तथापि सूत्रकृद्विषयो बादरायणशब्दः पाराशर्यगोचर एव ॥

तथा च स्कान्दे व्यक्तमुक्तम्—

नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् ।
किंचित्तदन्यथाभूतं त्रेतायां द्वापरे खिलम् ॥
गौतमस्य ऋषेरशापात् ज्ञाने त्वज्ञानतां गते ।
संकीर्णबुद्धयो देवाः ब्रह्मरुद्रपुरस्सराः ॥
शरण्यं शरणं जग्मुः नारायणमनामयम् ।
तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥
अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ।
उत्सन्नान् भगवान् वेदान् उज्जहार हरिः स्वयम् ॥
चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥
कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये ।
चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमंजसा ॥

इति ॥ एतानि स्कान्दपुराणवचनानि प्रथमसूत्रभाष्ये भगवता मध्वाचार्येण समुदाहृतानि सन्ति । तान्येव श्रीसुदर्शनाचार्यैः श्रुतप्रकाशिकायामुदाहृतानीति युक्तं विज्ञातुम्, ततः प्राक्तनप्रबन्धेषु क्वाप्यनुपलम्भात्। तत्त्वटीकामुखाच्च महाचार्येण चण्डमारुते समुदाहृतानि स्युः ॥

शतदूषण्यां तृतीये वादे "जैमिनेर्बादरायणशिष्यत्वं महाभारतादिषु प्रसिद्धम्—

सुमन्तुं च महाभागं वैशंपायनमेव च ।
जैमिनिं च महाप्राज्ञं वैलं चापि तपस्विनम् ॥ म ॥ शा ॥ ३२८.

इत्यादिना ॥ नन्वत्र व्यासशिष्यो जैमिनिरित्युक्तं, सत्यं व्यास एवात्र बादरायणः—

द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम् ।
पराशरात्सत्यवती लेभे पुत्रं परन्तपम् ॥

इति हि स्मर्यते । व्यासव्यतिरिक्तेपि बादरायणसंज्ञा प्रयुक्तेति चेत् तथापि—

तपोविशिष्टादपिवै वसिष्ठान्मुनिसत्तमात् ।
मन्ये ज्येष्ठतमं त्वाऽद्य रहस्यज्ञानवेदने ॥

इति रहस्यतमार्थज्ञापकत्वेन प्रसिद्धिप्रकर्षादेः सम्प्रदायात् अत्र व्यास एव स्वीक्रियते । अत एव श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रभृतयोऽपि व्यासमेव ब्रह्मसूत्रकृतमाचख्युः । यथा भामत्यारम्भे—

ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवते हरेः । इति" ॥

एवंरीत्या व्यासबादरायणयोः अभेदसमर्थनसंरभावलोकनेन भेदसम्प्रदायोऽपि कश्चित्स्यादित्युल्लिख्यते । तस्य मूलं तु—श्रीमति शाङ्करभाष्ये (२-३-४७) "स्मरन्ति च व्यासादयः" इति भाषितत्वात् तत्र भगवद्गीतामहाभारतादिवचनानामुदाहृतत्वाच्च निर्देशस्वारस्यम् । तथा भास्करीयेपि भाष्ये "स्मरन्तिच, व्यासादय इति शेषः" इति निर्देशोस्ति । अनया च वचोभङ्ग्या सहृदयाः भेदं विजानन्ति केचित् ॥

अथास्मिन् ब्रह्मसूत्रकर्तृविचारे अन्योऽपि कश्चिदभिप्रायः प्रस्फुरति । यथा—श्रीसुरेश्वराचार्यप्रणीतायां नैष्कर्म्यसिद्धौ प्रथमेऽध्याये ९० तमे श्लोके—"यदपि जैमिनीयं वचनमुद्घाटयसि तदपि तद्विवक्षाऽपरिज्ञानादेव उद्धाव्यते। किं कारणं—यतो न जैमिनेरयमभिप्रायः आम्नायस्सर्व एव क्रियार्थ इति । यदिह्ययमभिप्रायोऽभविष्यत् "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माद्यस्य यतः" इत्येवमादि ब्रह्मवस्तुस्वरूपमात्रयाथात्म्यप्रकाशनपरं गंभीरन्यायसंदृब्धं सर्ववेदान्तार्थमीमांसनं श्रीमच्छा-

रीरकं नासूत्रयिष्यत् । असूत्रयच्च । तस्मात् जैमिनेरेवायमभिप्रायः यथैव विधिवाक्यानां स्वार्थमात्रे प्रामाण्यं एवमैकात्म्यवाक्यानामपि अनधिगतवस्तुपरिच्छेदसाम्यादिति" । इति वचनमुपलभ्यते ॥

अस्मिन् संदर्भे जैमिनिराचार्य एव शारीरकशास्त्रकर्तेति स्वरसतः प्रतीयते । अतः संभाव्यते च तादृशोपि कश्चित् संप्रदायस्स्यादिति ॥

यतः जैमिनिः सामगाचार्यः । छान्दोग्योपनिषद्वाक्यान्येव प्रायः शारीरकमीमांसायां विषयवाक्यान्युपलभ्यन्ते । अन्तिमं चानावृत्त्यधिकरणं छान्दोग्यान्तिमवाक्यविषयकमित्यप्यतिविशदम् । अतः जैमिनीयमपि शारिरकं किंचिदासीत् । यथा आश्मरथ्यकाशकृत्स्नादिप्रणीतं शारीरकमासीदित्यभ्यूह्यते । ततश्च भगवान् वेदव्यासः सर्वं सकलय्य सम्यक् परिष्कृतवानित्यप्यभ्यूहितुं युक्तम् ॥

अत एव छान्दोग्योपनिषदः आचार्यः जैमिनिः सूत्रकर्ता । आत्रेयवंश्यः टङ्काचार्यापरनामा आचार्यः ब्रह्मनन्दी वाक्यकर्तेति संक्षेपशारीरके विज्ञायते । तस्यैव वाक्यस्य द्रमिडाचार्यः भाष्यकृदिति विज्ञायते । एवं सूत्रवाक्यभाष्यकर्तृभिः त्रिमुनिः कश्चित्संप्रदायः प्रवर्तितः । स च सर्वोपनिषत्संप्रदाये अन्तर्भावित इत्युल्लिखन्ति परीक्षकाः ॥

अस्याश्च संभावनायाः सहकारकरः अपरोऽपि संदर्भोऽवधार्यते । यथा द्रमिडभाष्यारम्भः श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकायां मङ्गलवादे एवमनूदितोऽस्ति "नमः प्रवरगुणैकास्पदाय भुवनकोशस्य गोप्त्रे ब्रह्मणे । नमो जैमिनये वेदरहस्यसंपुटनिगूढविष्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचेतसे नमोस्त्वाचार्येभ्यः" इति । अत्र न्यायाचार्यस्य जैमिनेर्नमस्कारः बादरायणाचार्यस्य नाम्नाप्यनुल्लेखः छन्दोगसंप्रदायं सूचयतीति ॥

अन्येतु—नैष्कर्म्यसिद्धिग्रन्थे "यदिह्ययमभिप्रायोऽभविष्यत्" इत्यनन्तरं "बादरायणः" इति पदं अध्याहर्तव्यम्, प्रसिद्धत्वादनुक्तिरिति । अतएव तेनैवाचार्येण प्रणीते बृहदारण्यकवार्तिके (वार्तिकसारे ३२ पु)—

वचसामक्रियार्थानां जैमिनिर्विधिशेषताम् ।
यत्प्राह तत्कर्मकाण्डे ज्ञेयं तद्विषयत्वतः ॥
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येवं व्यासेन कीर्तनात् ।
धर्ममात्रस्य जिज्ञासाविषयो जैमिनेर्मतः ॥

इति स्पष्टं दृश्यते । ततश्च व्यास एव ब्रह्मसूत्रकर्तेत्यपि संप्रदायस्संगत इति वदन्ति ॥

अस्यच विचारस्य किं प्रयोजनमिति चेत् यदि वेदानां व्याख्याता भगवान् जैमिनिराचार्यः ब्रह्मसूत्रलक्षणस्य शारीरक शास्त्रस्यापि प्रणेता स्यात् तदा औपनिषदानामप्यर्थानां वैदिकत्वप्रसिद्धिः प्रथमं प्रयोजनम् ॥

यदि च बादरायणाचार्यः प्रणेता स्यात् तदोभयोरभिप्रायैक्यसमर्थनेन भगवतो बादरायणस्याप्ततमत्वं आचार्यत्वं चेति औपानिषदसंप्रदायस्याने कर्षिसंमतत्वं चेति द्वितीयम् ॥

यदिच वेदाचार्येण भगवता व्यासेनैव प्रणीतं परिष्कृतं वा स्यात् वैदिकतमत्वं आप्तयतिशयः इतिहासपुराणाद्युपबृंहणानुगुण्यमित्यादिकं कृत्स्नमपि सुसंगतं भवतीति तृतीयमित्यादिकमूह्यम् ॥

अस्माकमयमाशयः—यदि च जैमिनिः कर्ता बादरायणः प्रवक्ता वेदव्यासः परिष्कर्ता सुमन्त्वादयः पाठयितारः स्युः तदा पूर्वमीमांसायां बादरि बादरायणादिपदप्रयोगाः उत्तरमीमांसायां बादरिबादरायणजैमिनि काशकृत्स्नौडुलोम्यादिपदप्रयोगाश्च तत्तदाचार्याभि-

प्रायप्रकाशकाः शिष्यप्रशिष्यैः क्रियमाणाः सर्वेपि सुसंगता भवेयुरित्यतः अधुनातनैः यौक्तिकैस्संभाव्यमाना आशंकास्सर्वा अपि समाहिता भवेयुरिति सर्वं चतुरश्रम् । उक्तं च तत्त्वटीकायां वेदान्ताचार्यैः—

अथवाऽनादिसिद्धत्वात् स्मृतिसूत्रप्रवाहयोः ।
परस्परगृहीतिस्तु न विरोधाय कल्पते ॥

इति ॥ एतेन सूत्राणामावापोद्वापावुपचयापचयौ च कालेकाले संभाविताविति स्पष्टमंगीकृतं भवति ॥

अतएव कुमारिलभट्टाचार्येण तन्त्रवार्तिके—८० पु. (१-३-२) "मीमांसा तु लोकादेव प्रत्यक्षानुमानादिभिः अविच्छिन्नसंप्रदायपण्डितव्यवहारैः प्रवृत्ता । न हि कश्चिदपि प्रथममेतावन्तं युक्तिकलापमुपसंहर्तुं क्षमः । एतेन न्यायविस्तरं व्याचक्षीत" इति लिखितमस्ति ॥

तथा जयन्तभट्टाचार्येणापि न्यायमंजर्यामेवमुक्तं—५ पु. "जैमिनेः पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यातः । पाणिनेः पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि । पिंगलात्पूर्वं केन छन्दांसि रचितानि । आदिसर्गात्प्रभृति वेदवदिमा विद्याः प्रवृत्ताः" इति ॥

अतस्सर्वत्र परिष्कारदर्शनादत्रापि परिष्कारवचनं सहृदयहृदयंगममेव भवितुमर्हति ॥

अत एव शतदूषण्यां तृतीये वादे—पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यप्रस्तावे इत्थमभिहितमस्ति "किं पूर्वकृतप्रासादखण्डविषमांशापनयनेन शेषनिर्माणे तदैक्यं नास्ति? अतः प्रतिसंस्कारेणात्रापि संधानम्" इति । अत्र प्रतिसंस्कारः वेदव्यासस्य स्पष्टमुररीकृतः । तस्मात् परिष्कर्तृत्वेनैव वेदव्याससंबंधः ब्रह्मसूत्रस्येति रहस्यम् ॥

कृष्णद्वैपायनस्य व्यास इति नामापि बहुव्यवस्थाकरणात् प्रसिद्धमित्यत्र न खलु बहु वक्तव्यमस्ति । अथाप्येकं वचनमुपन्यस्य विरम्यते—

अष्टादश पुराणानि अष्टौ व्याकरणानि च ।
ज्ञात्वा सत्यवतीसूनुः चक्रे भारतसंहिताम् ॥

इति ॥ अत्र संहितापदं विमृशन्तु विद्वांस इति ॥

(क्रमशः)

श्रीशारदाम्बायै नमः.

कल्याणमूर्तिः करुणालवाला कलाधरोत्तंसकिरीटकोटिः ।
कलावती कांक्षितकल्पवल्ली करोतु कल्याणपरम्परां नः ॥ १
चक्रीकृतोल्लोचशिरःफणीन्द्रफणामणीभासुरतूलिकाढ्ये ।
श्रीमंटपान्तर्मृगराजपीठे विद्योतते नः कुलभागधेयम् ॥ २
ज्ञेयं मुनीन्द्रैश्चिरयोगसिद्धैस्संविन्मयं तत्परदेवतायाः ।
लीलागृहीतं यदुपासकानां ध्येयोपलब्धयै विवृणोमि रूपं ॥ ३
शृणोमि वाचं यदि लोचनेन पश्यामि चेत्पादतलेन रूपम् ।
पास्यामि चेदञ्जलिना महाब्धिं कल्पेय देव्या गुणवर्णनाय ॥ ४
तथापि वाचंयमसार्वभौमकृपालवालासवचोभिरम्बाम् ।
स्तोष्यामि किञ्चित्प्रतिभातदृष्टश्रुतानुभूतोरुगुणप्रवाहैः ॥ ५
रत्नावजीकर्बुरितेन्दुरेखापरिष्कृतानर्घ्यकिरीटकोटिम् ।
लावण्यवापीपुळिनायमा न ललाटखेलच्चिकुराळिचक्राम् ॥ ६
उन्निद्रचाम्पेयपरागगन्धि मधुव्रतश्रीमदराळकेशीम् ।
भोगीन्द्रभोगोपमनीलवेणीं विषक्तचूडामणिनागपाळीम् ॥ ७
लावण्यकुल्यायितशोणकान्ति सीमन्तरेखाग्रचलल्ललन्तीम् ।
भ्रूचापसंयोजितमारबाणनिभाक्षिलक्षीकृतधातृवक्त्राम् ॥ ८
प्रवर्षकांभोधरकर्यिमाणवर्षोपलस्पार्धिकटाक्षवीक्षाम् ।
हीरप्रभाभासुरचम्पकाभनासाग्रविस्फारिमाणिप्रवेकाम् ॥ ९
विकस्वराम्भोरुहकेसराभरदांशुसम्मिश्रितमुग्धहासाम् ।
रदच्छदापाटलकुन्दकोशमाला प्रतिस्पर्धिशिताग्रदन्ताम् ॥ १०

वर्णावळीवादनशोणरत्न कोणायमानाग्रविलोलजिह्वाम् ।
कपोलपाळीमणिदर्पणान्तः स्फुरत्प्रभाविंबितकर्णपूराम् ॥ ११
विसृत्वरस्मेरमुखेन्दुबिम्ब ज्योत्स्नासुधापीनजगच्चकोराम् ।
विपञ्चिकाञ्चत्कलनादभङ्गी विभावनामोदविलोलवक्त्राम् ॥ १२
वक्राब्जनाळप्रतिमान कण्ठमृणाळ कांडायित हीरहाराम् ।
रेखात्रयीसूचित भर्तृभाग्यमांगळ्य सूत्रांचित कंबुकंठीम् ॥ १३
ओष्ठप्रभालक्तकरूषित श्रीकौशेयकूर्पासपिनद्धवक्षाम् ।
सुवृत्तमुक्तावळि कांक्ष्यमाणस्तन्यामृतापीन कुचाब्जकोशाम् ॥ १४
चिरागतानेक सुतावलोक स्रुतस्तन क्षीरकणार्द्रहाराम् ।
अभीष्टदान प्रथितामरद्रु शाखायमानां सलबाहुपाशां ॥ १५
शाणोपलोल्लीढ मणिप्रवेक केयूरवल्लीवलयांगुळीयाम् ।
प्रपन्नलोकाभयदान मुद्रापुस्ताक्षमालां कुशपाशहस्ताम् ॥ १६
वैडूर्यशोणोपलहीर नीलप्रत्युप्त हेमांगदकंकणाढ्याम् ।
ताटंक शोणोपल बीजपूर बीजभ्रमोत्कंठकराग्रकीराम् ॥ १७
आपीनवक्षोरुहभार भुग्नवळित्रयीपात पिनद्धमध्याम् ।
सुवर्ण कांचीमणिसूत्रनद्धस्पर्शानुमेयांबरगूढगुच्छाम् ॥ १८
रत्न प्रवेकांचितनूपुराग्र मणिप्रभापिंजर पादपद्मां ।
शरत्प्रसन्नेंदु कलाभिराम नखांशुविद्रावितहार्दतापां ॥ १९
प्रतप्तजांबूनद कायकांतिच्छटापि शंगीकृतसौधमालां ।
अत्यंत सीमांत विभाग रेखाप्रमाणदंडायितगात्रयष्टिं ॥ २०
शीतांशुताराळि तुषारहीर निभोत्तरासंगसमृद्धशोभां ।
सर्वज्ञताध्यापन लब्धवर्णप्रसाददाना हतपक्ष्मळाक्षीं ॥ २१
जगत्रयापत्यसप्रीति मोदपर्याप्तवक्षोरुह पूर्णकुंभां ।
लोकत्रयी संवननप्रयुक्त यंत्रोपमासेचनवक्त्रबिंबां ॥ २२

सांसिद्धिकागंतुक कांतिपूरतरंगारिंगत्तरळांगशोभां ।
निजांग संसर्गविशेषरम्यदुकूल रत्नाभरण प्रसूनाम् ॥ २३
पूर्णेंदु कल्लोलितदुग्ध सिंधुफेनायमानांबर संवृतांगीं ।
भेदभ्रमोन्मूलनदक्षतत्व विज्ञानमुद्रांञ्चितपाणिपद्माम् ॥ २४
मृणाळसूत्रीविशदोपवीत मुक्ताक्षमालाकनकाळुरम्याम् ।
भ्रूवल्लरीकोमलकन्दकल्प काश्मीरपङ्कार्द्रतमालपत्राम् ॥ २५
सिन्दूरपाळी सुषुमानुषङ्ग किम्मीरकालागरुचैत्रकाढ्याम् ।
विरञ्चिनेत्राष्टकपीयमान सौन्दर्यपीयूषमुखेन्दुलक्ष्मीम् ॥ २६
ध्यानायनं यच्चजगद्गुरूणां क्षेमायनं भक्तिपरायणानाम् ।
रसायनं धातृविलोचनानामेकायनं नरशरणागतानाम् ॥ २७
भक्तावळीमानसराजहंसी श्रीचक्रराजाश्रितदिव्यमूर्तिम् ।
श्रीशृंगशैलेन्द्रविहारलोलां श्रीशारदाम्बां सततं स्मरामि ॥ २८
श्रीह्रीमतीमन्दवखण्डचूडः दयारसक्लिन्नविलोचनान्ताम् ।
चकोरसाहित्यनिदानवक्रां स्मरामि भक्तेष्टदकल्पवल्लीं ॥ २९
ताळीपलाशाञ्चितकर्णजाहा काश्मीररेखोज्ज्वलफालमूला ।
निशाह्वयाचूर्णविमृष्टगंडा धातुःपुरंध्री हृदि सन्निधत्ताम् ॥ ३०
प्रतिष्ठितां श्रीगुरुशंकरार्यैः समर्चितां संयमिसार्वभौमैः ।
तपोभिरेषां सुसमिद्धशक्तिं स्थाने श्रुतिस्त्वां गुरुमूर्तिमाह ॥ ३१
नारायणोरस्थलगेहिनीति विरिञ्चिवक्राब्जकुटुंबिनीति ।
श्रीकंठवामांगवशंवदेति यथाभिलाषं समुपासते त्वाम् ॥ ३२
श्रुत्त्वा स्वरासि प्रकृतिः पदेषु वाक्येषु हेतुः प्रमितिः प्रमाणे ।
क्रियाफला तत्प्रातिभूस्त्वमेव सर्वात्मना व्याप्य विभासि विश्वं ॥ ३३
कल्या प्रदुग्धे चतुरः पुमर्थान् हिंसा च घोरा मुषती विधत्ते ।
शक्तिद्वयी तेऽम्ब निसर्गसिद्धा नवाम्बुदस्येव सुवृष्टिवज्रे ॥ ३४

या ते प्रतिष्ठेति कला प्रसिद्धा भूमौ यया व्याप्तमिदं समग्रं ।
तयैकया विश्वमिदं बिभर्षि विश्वंभरां त्वां हृदि भावयामि ॥ ३५
मातश्चतुष्षष्टिकलाभिरेतच्चराचरं विश्वमनुप्रविश्य ।
त्वमेव तच्चेतयसीह सर्वचैतन्यरूपां शरणं प्रपद्ये ॥ ३६
विद्येत्यविद्येति च यत्स्वरूपे मोक्षाय बन्धाय च हेतुभूते ।
लीला तवैवाम्ब नचेत्कुतोवा तमःप्रकाशौ सहयोगिनौ स्तः ॥ ३७
याश्शक्तयस्सर्गविधौ विधातुरुच्चावचाः कारणतां प्रसन्नाः ।
तासां परासां च समष्टिरूपामम्बामहं भावनयाऽवलंबे ॥ ३८
अव्याकृतं पूर्वमिदं समग्रं तत्तद्विशेषग्रहणाय नाम्ना ।
तद्व्याकरोस्त्वं वचसां सवित्रि तत्त्वां विना चेतयते न किंचित् ॥ ३९
ऋचा नुवाकेन च सामशस्त्रैर्विधिप्रयोगान् विविधान्विधाय ।
ददासि लोकद्वयसौख्यमेषां तां वाङ्मयीं शान्तिकलामुपासे ॥ ४०
सुधासवर्णां तरुणारुणाभामाराध्य केचिद्वृणुते स्वकामान् ।
जुषंति भोगान्विहितान् त्वयैव ते वंचितास्त्वन्महिमानभिज्ञाः ॥ ४१
संविन्मयीं त्वां समुपासते ये संवित्स्वरूपाः खलु त भवन्ति ।
श्रद्धामयोयं पुरुषश्रुतश्च कीटोपि पेशस्करतां प्रयाति ॥ ४२
सेवालसोहं न च कामकामी सेवार्थिनी त्वं नहि पूर्णकामा ।
नैवावयोस्सेवकसेव्यभावस्तद्भेदहानौ किमुशिष्यते सा ॥ ४३
ब्रह्माहमस्मीति निदर्शयंतु गवेषितं तैरपि तावदेव ।
तस्यापि चैतन्य मुपानयंतीं चिद्रूपिणीं त्वामहमित्यवैमि ॥ ४४
दयांबुधिं त्वां जननीति मत्वा विधूयगर्वाज्जननीतिमंब ।
अत्याचरं धर्मपथं च मूढो मामुद्धरेति प्रलपन्नलज्जे ॥ ४५
त्वत्पादपंकेरुहदासमेनं नैवप्रतीकर्तुमलं सुरा वा ।
इति प्रमत्तः करवाणि पापं यशस्स्वकीयं परिरक्ष मा वा ४६

न प्रार्थिता मे सुरराजलक्ष्मीर्नवांछितं वा भुवनाधिपत्यम् ।
इयन्मया प्रार्थितमेव देहि तवांब पादांबुरुहस्य दास्यं ॥ ४७
बालस्य मूकस्य जडस्य चापि दयांबुराशे दयसे त्वमंब ।
मामेडमूकं समुपेक्षसे किं विशृंखला ते प्रभुता धरित्र्यां ॥ ४८
मातुर्दयापात्रमहं भवेयं परुत्परार्यैषम इत्यवेक्ष्य ।
इयंति वर्षाण्यतिवाहितानि फले विलम्बः किमभाववादः ॥ ४९
अनुग्रहं वा मयि निग्रहं वा यत्कर्तुकामासि कुरुष्व तूर्णं ।
द्वयेपि तस्मिन्विहिते त्वयैकः सूतेत्रिवर्गंत्वपरोपवर्गः ॥ ५०
त्वय्यर्पिते कर्मणि तत्फले च मांमाविकुर्यादिति निर्वृतेपि ।
सा वासना मां नजहाति किं तत् त्वया गृहीतन्नु समुज्झितं नु ॥५१
उपासनाभिर्दहरात्मविद्याविशेषाविज्ञाननिवर्तिताभिः ।
प्रीणासिचेत्त्वं तदबोधयंत्या त्वयैव मातर्ननु वंचितास्स्मः ॥ ५२
गुरूपदेशैर्निगमावबोधैस्सतां चरित्रैर्मनसः प्रसादैः ।
निश्चप्रचंते करुणामयी त्वं कथं मृषोद्यं तादिति प्रतीमः ॥ ५३
नापेक्षसे त्वं विधिवत्सपर्यां न योगसिद्धिं न दृढां च भक्तिं ।
सकृत्प्रणामांजलिनैव तुष्टा तनोषि कल्याणपरंपरां नः ॥ ५४
स्मृतापि तापत्रयदारिणीति कृतापराधेपि दयामयीति ।
मत्वा शरण्यां शरणागतोहमीदृग्गुणान्या क्व च वा वदान्या ॥ ५५
शोणाश्मनीकाशतनुप्रकाशां विकोशितश्यामकुशेशयाक्षीं ।
दिशामहेशाश्रितपाददेशां स्मरामि कामेश्वरकोशनाथां ॥ ५६
एणीनिभाक्षीं करुणांबुराशिद्रोणीकृतापांगझरीं पुराणीं ।
श्रोणीतटालंबितचारुवेणीं वाणीं भजे मोहलताकृपाणीं ॥ ५७
वीटीरसापाटलदंतवाटी चेटीकृताशेषसुपर्वकोटी ।
पाटीरगौरा त्रिजगन्नटीयमाटीकतां चेतासि वाग्वधूटी ॥ ५८

कराग्रसंलालितराजकीरान् प्रालंबिमुक्ताफलतारहारान् ।
गिरांविदूरान्निगमांतसारान् समाश्रयामो विधिधर्मदारान् ॥ ५९
श्रीशारदेति चतुरास्यकुटुंबिनीति वाग्वादिनीति वरदेति च नामपंक्तौ ।
एकैकमेव निखिलार्थकरं तदन्यदाम्रेडितं हि चारितार्थपदेषु रूढम् ॥ ६०
बालार्कपाटलमरीचलसद्दुकूलां लीलास्मितद्विगुणमौक्तिकरम्यमालां ।
वेलातिलंघितदयोर्मिलनेत्रखेलां बालां नमामि कुटिलालकशोभि-
फालाम् ॥ ६१
धात्री समस्तजगतां दुरिताब्धियानपात्री समग्रनिगमांतगिरां सवित्री ।
दात्री त्रिवर्गविभवस्य दयासुधायाः पात्रीकरोतु हृदि मां सुकृतस्य
गोप्त्री ॥ ६२
अभ्यर्चितासि विनुतासिनतासि मातरुष्टासिकांसमवलंब्यनिरीक्षितासि।
जानासि मामशरणं फलदासि नूनं काले दयस्व समयासफलं सखाय॥

निखिलभुवनरक्षा दक्षिणा नेक्षसे मां ।
व्यवहितनिकटस्था न प्रलापं शृणोषि ॥
मयि ननु कुलदासे यद्युपेक्षां कृषीष्टाः ।
भवतु मम हि चेतस्त्वस्मृतिं नैव जह्यात् ॥ ६४
सरसललितसूक्तैः फुल्लमल्लीमतल्ली ।
विगलितमकरंदस्फारमाधुर्यसिक्तैः ॥
कृतनुतिरतिवेलं जातचेतःप्रसक्तिः ।
श्रुतिविततिसावित्रीं शारदां संस्मरामि ॥

कुक्के. सुब्रह्मण्यशास्त्री.

संस्कृतमहापाठशाला वृत्तान्तः

श्रीमद्विभववत्सरीयाश्विनकृष्णषष्ठ्यां वर्षान्तविरामसमनन्तरं महापाठशाला पुनरुद्धाटिता । तदात्वे श्रीविद्यागणपतिस्वामिमहासन्निधाने सम्मिलितेषु विद्वत्सु विद्यार्थिषु च महापाठशालाध्यक्षाः श्रीयोगनरसिंह्मार्योः एवं बभाषिरे—

भो भो स्सरस्वतीप्रासादमहापाठशालीयाः छात्राः! नत्वा नारायणं, अभिवाद्य गुरून् अद्य प्रस्तौमि किंचिदिदम् । तत्सावधानं श्रोतुं, मन्तुं, ध्यातुं, अनुष्ठातुं चार्हन्ति भवन्तः ॥

"न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते" इति गीता किल भगवता गीतासु । "ज्ञानविहीनस्सर्वमतेन मुक्तिं न भजति जन्मशतेन" इत्याचार्योक्तिश्चेह स्मृतिपथमधिरोहति । ज्ञानमेवं परमं पवित्रं चेत् तत्संपादनैकप्रयोजनेयं महापाठशाला अपि परंपवित्रा संस्था । तेन भवन्तः अत्र कायमलं, वाङ्मलं, मनोमलं च दूरीकर्तुं सर्वात्मना यतन्ताम् । सच्छिष्यगुणान् सम्यगभ्यस्य गुरुवरकरुणापाङ्गाद्गौरवमासाद्य माद्यन्तु भवन्तः । गुरुविषये सद्भक्तियुताः विनीताः सुशीलाः ज्ञानाधिगमयोग्या भवेत यूयं । सम्यज्ज्ञानाधिगमे शीलं निदानम् । तस्मात्पाठशालायाः प्रथमं प्रयोजनं शीलम् । ज्ञानाधिगमस्तु शीलद्वारैव ॥

महापाठशालीयानां भवतां शीलाभ्यसनं सुकरमेव । अत्र गुरुवर्गे अगाधविद्यापारदृश्वानः अकलङ्कशीलाः दिगन्तविश्रान्तकीर्तयः पण्डितप्रकाण्डाः विराजन्ते भवतां पुरतः । तान् सम्यङ्निर्वर्ण्य

ये गुणा उपादेयाः ते यस्मिन् गुरौ दरीदृश्यन्ते तं गुरुं शीलेनानुकुरुत । अत्र महापाठशालायां अध्यापकवरेण्याः न शिष्यवित्तापहारकाः किन्तु केवलं शिष्यहृत्तापहारकाः केवलं शिष्याहितकाम्यया प्रवर्तन्ते ॥

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥

इत्यस्य महामन्त्रस्यार्थः अत्र मूर्तिमान् चरति अहमस्मीति ॥

श्रीमन्नारायणापरावतारस्य श्रीमन्महाराजस्य दयया भारतवर्षीय महापाठशालासु इयं प्रथमवर्गे परिगण्यते । ये अत्र शिष्यत्वेन विराजन्ते ते धन्यतमाः । अतः विद्यमानायां समग्रायां ज्ञानशीलाधिगमसामग्र्यां बुद्धिमान् पूर्वे वयसि कुर्वीत तद्यदुत्तरत्रापेक्ष्यते ॥

प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसि ॥

अद्य महापाठशालायां नवसंवत्सरारम्भः । चैत्रादिर्नववत्सरः पंचांगे न तु पाठशालायाम् । अद्यप्रभृति कार्याणां श्रीमच्छुक्लसंवत्सरीय परिक्षोन्मुखत्वात्, अद्यैव शुक्ल संवत्सरारंभः । प्रतिनवसंवत्सरारम्भे चिकीर्षितस्य विद्याशीलाद्यभ्यसनस्य संकल्पो धृढतरोऽवश्यकः । अद्यसंकल्पन्तां भवन्तः । ये विद्वत्परीक्षासु विद्यार्थिपरीक्षासु चोत्तीर्णाः ते निसर्गतः हृष्टा एव भवन्ति । ये तु अनुत्तीर्णाः तेषामध्ययनकर्माणि कयाचिन्नयूनतया भवितव्यम् । तां न्यूनतां परिहृत्य भद्रं वितरत्वित्यभ्यर्थयन्तां भवन्तः श्रीविद्यागणपतिस्वामिनम् । अकारणपरमवत्सलस्वभावः भगवान् भद्रं वितरति ॥ इति ॥

विभवसंवत्सरीयाश्विन शुक्लद्वादश्यां श्रीमन्महाराज महासंसदि विद्वत्परीक्षासूत्तीर्णानामनुगृहीतसम्भावनाप्रकारः.

संख्या	नामधेयम्	शास्त्रनाम	अध्ययनस्थलम्	संमान रूप्याणि	विशेषः
		मध्यमपरीक्षा.			
		प्रथमवर्गः.			
1	नारायणः ...	कृष्णयजुर्वेदः ...	मैसूरु महापाठशाला ...	50	
2	वेङ्कटसुब्रह्मण्यः ...	,, ...	,, ...	50	
3	पि. आर्. रंगनाथघनपाठी ...	,, ...	पेरुवेंब ...	50	
4	परांकुशाचार्यः ...	,, ...	बेंगळूरु वेदमहापाठशाला ...	50	
5	रामचन्द्रघनपाठी ...	,, ...	माणकाल् ...	50	
6	वैद्यनाथघनपाठी ...	,, ...	जम्बुकेश्वरम् ...	50	
7	वेङ्कटसुब्रह्मण्यशर्मा ...	,, ...	कल्पाति ...	50	
8	धर्मलिङ्गघनपाठी ...	,, ...	माणकाल् ...	50	

संख्या	नामधेयम्	शास्त्रनाम	अध्ययनस्थलम्	संमान द्रव्याणि	विशेषः
9	वेङ्कटरामशास्त्री ...	कृष्णयजुर्वेदः ...	तिन्नवेल्लि ...	50	
10	जम्बुनाथघनपाठी ...	,, ...	नल्लिच्चेरि ...	50	
		(द्वितीयवर्गः.)			
11	विद्वान् कृष्णघनपाठी ...	वेदभाष्यम् ...	मैसूरु महापाठशाला ...	50	
12	वि. आदिशेषभट्टः ...	ज्यौतिषम् ...	,, ...	50	
13	वि. अनन्तकृष्णोपाध्यायः ...	नव्यन्यायः ...	उडुपि ...	50	
14	पुरोहित नंजुंडशास्त्री ...	,, ...	मैसूरु महापाठशाला ...	50	
15	पि. गुरुराजाचार्यः ...	द्वैतवेदान्तः ...	,, ...	50	
16	चक्रवर्ति कस्तूरिरङ्गनाथाचार्यः.	साहित्यम् ...	,, ...	50	
17	एं. नंजुंडशास्त्री ...	,, ...	,, ...	50	
18	के. मुद्दुकृष्णशर्मा ...	,, ...	चिदम्बरम् ...	50	
19	एच्. हरिभट्टः ...	ऋग्वेदः ...	मैसूरु महापाठशाला ...	40	
20	नारायणशर्मा ...	शुक्लयजुर्वेदः ...	वैगनल्लूरु ...	40	
21	अरुणाचलघनपाठी ...	कृष्णयजुर्वेदः ...	जम्बुकेश्वरम् ...	40	
22	रामवाध्यार् ...	,, ...	अनन्तशयनम् ...	40	

23	गणेशघनपाठी ...	कृष्णयजुर्वेदः ...	माणक्काल् ...	40	

उत्तम परीक्षा

(प्रथमवर्गः)

24	सु. नारायणसामिशास्त्री ...	अद्वैतवेदान्तः ...	मैसूरु महापाठशाला	125	शाङ्कवस्त्र-द्वयञ्च
25	विद्वान् नटेशघनपाठी ...	कृष्णयजुर्वेद चयनान्त श्रौतम् ...	,, ...	75	,,
26	के. एस्. सोमेश्वरय्यर् ...	सामवेद चयनान्त-श्रौतम् ...	,, ...	75	,,

(द्वितीयवर्गः)

27	विद्वान् बाळेबैल् पद्मनाभाचार्यः.	नव्यन्यायः	मैसूरु महापाठशाला ...	100
28	विद्वान् काशि प्राणेशाचार्यः ...	प्राचीनन्यायः	,, ...	100
29	विद्वान् रायदुर्ग भीमसेनाचार्यः.	द्वैतवेदान्तः ...	,, ...	100
30	नाविल्पाकं श्रीनिवासगोपालाचार्यः	साहित्यम् ...	,, ...	100
31	कुंभकोणं नागराजाचार्यः	,, ...	,, ...	100
32	सोमनहळ्ळि सुब्बरायः ...	,, ...	,, ...	100
33	विद्वान् के. पि. नारायणशास्त्री ...	,, ...	बेंगळूरु, स्वव्यासङ्गः ...	100

संख्या.	नामधेयम्	शास्त्रनाम	अध्ययनस्थलम्	संमान रूप्याणि	विशेषः
34	के. एस्. नरसिंह्मशास्त्री ...	साहित्यम् ...	चिदंबरं ,, ...	100	
35	अळयवल्लिळ वीरराघवाचार्यः ...	,, ...	मैसूरु महापाठशाला ...	100	
36	वेङ्कटरामन् ...	ऋग्वेद चयनान्त श्रौतम् ...	,, ...	60	
37	यज्ञरामघनपाठी ...	कृष्णयजुर्वेद सलक्षण घनान्तम् ...	,, ...	100	
38	शिवरामकृष्णशर्मा ...	शुक्लयजुर्वेद सलक्षण घनान्तम् ...	वैगनल्लुरु पाठशाला ...	60	
39	वैद्यनाथशर्मा ...	,, ...	,, ...	60	
40	कलियूरु रङ्गण्णः ...	सामवेद चयनान्त	मैसूरु महापाठशाला ...	60	
41	विद्वान् रामचन्द्रदीक्षितः ...	श्रौतम् ...	,, ...	60	

विभववत्सरीय विशेषपारितोषिक प्रदानप्रकारः.

संख्या.	पारितोषिकनामानि	पारितोषिकविषयः	पारितोषिकभाजः
1	श्री श्री कांची कामकोटि पारितोषितम्	अद्वैतवेदान्तः	सु. नारायणस्वामिशास्त्री ....
2	धर्माधिकारि कुणिगलु रामाशास्त्रिणां पारितोषिकम्	,,	,,
3	मुसाहेब् गङ्गाधरराव् सुवर्णाभरणं	,, ...	,,
4	आर्काडु श्रीनिवासाचार्लु वीर श्रृङ्खलम्	वेदान्तः	,,
5	एं. जि. कृष्णस्वामिराव् सुवर्णाभरणम्	विशेषप्रावीण्यम्	,,
6	पटेल् हुच्चवीरेगौड सुवर्णाभरणम्	वेदान्तः	,,
7	बेळवाडि रामस्वामय्य सुवर्णाभरणम्	अद्वैतवेदान्तः	,,
8	राजसभाभूषण कर्पूर् श्रीनिवासराव् पारितोषिकम्	नवीनन्यायशास्त्रम्	विद्वान् वाळेवैल् पद्मनाभाचार्यः
9	वेदान्तं कृष्णमाचार्य पारितोषिकम्	वेदान्तः	,,
10	धर्माधिकारि पण्डितरत्नं तर्कतीर्थ कस्तूरिरङ्गाचार्य पारितोषिकम्	तर्क–विशिष्टाद्वैतम्	विद्वान् काशी प्राणेशाचार्यः
11	महाविद्वान् तिरुवळ्ळूरु श्रीनिवासराघवाचार्य पारितोषिकम्	विशिष्टाद्वैत वेदांतः	,, ...

संख्या.	पारितोषिकनामानि	पारितोषिकविषयः	पारितोषिकभाजः
12	पेरिस्वामि तिरुमलाचार्य पारितोषिकम्	साहित्यम्	सोमनहळ्ळि सुब्बरायः
13	रेजिमेंट्दार् कृष्णराव्पारितोषिकम्	द्वैतवेदान्तः	विद्वान् आर्. भीमसेनाचार्यः
14	आर्काटु भीमसेनराव्–गोदावरम्म श्रीवेङ्कटेश्वर नामाङ्कित पारितोषिकम्	,, ...	,,
15	राजकविभूषण एच्. लिङ्गराज अरसु पारितोषिकम्	कविता	विद्वान् के. पि. नारायणशास्त्री
16	धर्मप्रवृत्त धर्माधिकारि नवीनं रामानुजाचार्य पारितोषिकम्	वेदः	यथानियमं पारितोषिकाधिगमार्हाभावात्तथैव निक्षिप्तान्येतानि
17	लोकसेवानिरत–अंबळे–अण्णय्य–पंडित पारितोषिकम्	स्मार्तप्रयोगः	
18	अरमने–खास् ऋत्विक्–गोमठं श्रीनिवास जोस्य सुवर्ण हस्ताभरणम्	वेद–वेदान्तः	
19	धर्माधिकारि चक्रवर्ति अय्यंगार्य पारितोषिकं	साहित्य–व्याकरणं	
20	हेब्बळलु सुब्बय्यपारितोषिकम्	मीमांसा–धर्मशास्त्रम्	
21	मुळबागिलु श्रीप्रेक्षानिधिस्वामिनां पारितोषिकम्	द्वैतवेदान्तः	विद्वान् आर्. भीमसेनाचार्यः.

योगनरसिंहार्यः,
विद्वत्परीक्षामहासभाकार्यदर्शी.

सधन्यवादमस्माभिरङ्गीकृता एताः विनिमयरूपः पत्रिकाः

---

१. रिसर्च् इन्स्टिट्यूट् आनलस्, पूना.
२. जर्नल् आफ् ओरियंटल् रिसर्च्, मद्रासु.
३. प्रबुद्धकर्णाटक, बेंगळूरु.
४. मिथिक् सोसाटि जर्नल्, बेंगळूरु.
५. यूनिवर्सिटि यूनियन् म्यगर्सीन्, मैसूरु.
६. एम्. टि. बि. आर्ट्स्कालेजुम्यागज़ीयन्, सूरत.
७. ओरियंटल् कालेजु म्यागसीन, लाहोर.
८. सद्बोधचन्द्रिके, आनन्दवन.
९. श्री शारदा, शृंगेरि.
१०. कादम्बरीसंग्रह, चामराजनगर.
११. सनातनधर्मसंजिविनी, मैसूरु.
१२. कर्णाटक चन्द्रिके, मैसूरु.
१३. उद्यानपत्रिका, तिरुवादि.
१४. सुप्रभातम्, काशी.
१५. सुविचारिणी, बेंगळूरु.
१६. वै. एं. एं. ए. पात्रिका, मल्लेश्वरं, बेंगळूरु.
१७. ग्रामजीवन, लक्ष्मीपुरं, मैसूरु.
१८. आन्ध्रसाहित्य पत्रिका, काकिनाड.
१९. विश्वकर्णाटक, बेंगळूरु.
२०. तायनाडु मैसूरु.
२१. मञ्जुभाषिणी, काञ्चीपुरम्.
२२. सूर्योदयः, काशी.
२३. उद्योतः, लाहोर.

क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि.

संस्कृतबालशिक्षा	० ६
सरस्वतीप्रार्थना, श्यामला दण्डकं, नवरत्नमाला च	० २
शब्दमञ्जरी (हलन्तप्रातिपदिका)	० ६
यजुर्वेदसंन्ध्यावन्दनम्	० २
आदित्यहृदयम्	० १
महाकवि बोधायनकृत- भगवदज्जुकनाटकम्	० ६
शिवानन्दलहरी	० २
रुद्रनमकचमकम्	० २
सौन्दर्यलहरी	० २
पञ्चसूक्तानि	० २
रामकर्णामृतम्	९ ८
बालरामायणम्	० २
विवेकचूडामणिः	० ८
कृष्णकर्णामृतम्	० ६
श्री[illegible]हितम्	१ ८
शिवकवचम्	० २
यजुर्वेदाह्निकम्	० ६
श्रीवैष्णवाह्निकम्	० ८
सूर्यनमस्कारमन्त्रः त्रृच- त्र्यक्षरवीहतास्स्वराश्च	० १
लक्ष्मीनृसिंहस्तोत्रम्	० १
श्रीगोविन्दद्वादश (चतुर्दश) मञ्जरिकास्तोत्रम्	० १
मुकुन्दमाला	० १
हिन्दी बालशिक्षा	० ३
हिन्दी प्रथमवाचकम्	० ८
भर्तृहरिशतकत्रय, मूलम्	० ८
विक्रमार्कचरितम्	० १०
संस्कृतान्ध्रवर्णबोधिनी, पत्रफलका	० २
श्रीलक्ष्मीनारायणहृदयं	० ३
ब्रह्मसूत्राणी.मूलम्	० ३

॥ नामावळीसहितानि ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्	० ४
ललितासहस्रनामस्तोत्रम्	० ६
लक्ष्मीसहस्रनामस्तोत्रम्	० ४
सुब्रह्मण्यसहस्रनामस्तोत्रं	० ४
शिवसहस्रनामस्तोत्रम्	० ४
वेङ्कटेशस्तोत्रम्	० ४
अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रं	० ४
आंजनेयसहस्रनामस्तोत्रं	० ४
गणपतिसहस्रनामस्तोत्रं	० ४

वाविळ्ळ. रामस्वामिशास्त्रुलु अण्ड् सन्स्,
२९२, एस्प्लनेड् चेन्नपुरी.

अयि ! आर्यमिश्राः मावज्ञाश्च—

सादरमाकर्णयन्तु भवन्तस्सप्रपञ्चं विज्ञाप्यमानवस्सन्ततिं पुरस्कृतनतिसन्ततिं, यदद्य गीर्वाणवाण्याः क्षोभमाकलय्य विषण्णचेतसो वयं सर्वात्मना तत्प्रचिरव्याप्यविषया लाभालाभयोरप्यगणितविचाराश्चाणागरपण्डितहृद्यविविधग्रन्थजालप्रद्योतनाय चिन्तयन्तोऽपि कालकौटिल्यं विपुलमहीमण्डले गवेषयन्तः कांश्चित्कांश्च कदाचित्कानास्तिकर्मणान्, चिरन्तनास्माकीनमुद्रणालये बहुविधग्रन्थमुद्रणाय देवनागर्यां प्रयत्नवन्तोऽभूम कृतमुद्रणेष्वपि नानाविधेषु पुस्तकेषु । कानिचिदधोनिर्दिश्यमानान्यत्यन्तावश्यकानि कथं चिदपिवानेतव्यानि सुस्पष्टदेवनागरीविनिर्मितमुद्रणानि स्तोत्रादीनि करस्थानि च सन्ति ।

कथमद्य यावदपि भवत्कर्णपथमनाश्रितानि तानीति चित्रीयते चेत् । अतस्साम्प्रतमस्मासु निरतिशयप्रीतिमन्तो भवन्तस्साधु सर्वानपि प्रोत्साह्य प्रकृतपुस्तकानयनादिषु यतेरन्निति दृढतरं विश्वसिमः ।

किंचाधुना बृहत्स्तोत्राण्यपि स्वच्छदेवनागरी लिप्या मुद्राप्यमाणानि सहसैव प्रचाराय भविष्यन्तीति सादरमावेदयामश्च । एवमेवान्यान्यपि अभिज्ञानशाकुन्तलादीनि तथैव लिप्या नचिरादेव मुद्रापयिषितानि सन्ति, सर्वथास्मानविरतप्रयत्नान्सोत्सुकमाच्चांश्च तन्वन्तु भवन्त इति ॥

इत्यावेदयिता—वाविळ्ळरामस्वामिशास्त्रीयः.